

OCJENE I PRIKAZI

Časopisi i zbornici

Uz novi broj časopisa *Historische Zeitschrift* (sv. 295, br. 1, München 2012, 296 str.)

Na 49. njemačkom danu povjesničara – *Historikertagu* – najvećoj stručnoj manifestaciji koja je održana od 25. do 29. rujna 2012. godine na Sveučilištu Johannes Gutenberg u Mainzu, među brojnim događanjima predstavljen je i novi, promijenjeni broj tradicionalnog časopisa *Historische Zeitschrift*. Radilo se o dulje planiranoj promjeni koja je bila predviđena i ranije, ali je uvedena simbolički uz tu manifestaciju s prvim brojem 295. sveska časopisa. U Münchenu je još 15. rujna 1859. godine izašao iz tiska prvi broj časopisa *Historische Zeitschrift* (HZ), pod vodstvom Heinricha von Sybela, učenika i sljedbenika Leopolda von Rankea. *Historische Zeitschrift* postao je vrlo brzo jedan od najuglednijih stručnih časopisa. Promovirajući ideju ujedinjene Njemačke iz Münchena, u prvim brojevima dominirali su tekstovi koji su tome išli u prilog, što i ne čudi ako se pogleda razvoj njemačke devetnaestostoljetne historiografije, naročito od Rankeove smrti nadalje. Uvjeti pod kojima je časopis pokrenut izuzetno su kompleksni. Prve skice časopisa Sybel je pribilježio još 1857. godine, a zatim je krenuo u pregovore, organizaciju i prikupljanje podrške – kolega, kralja Maksimilijana II. Bavariskog i izdavača (T. Schieder, HZ 189, 1959., 72).

Već analizom prvog broja, koji je iz tiska izašao u travnju 1859. godine, mogu se izdvojiti i neke karakteristike časopisa koje će gotovo do danas ostati nepromijenjene ili slične. Heinrich von Sybel u predgovoru naglašava da će časopis prije svega biti znanstveno utemeljen te da će izbjegavati teme suvremene politike. Iako je časopis osmišljen na način da bude otvoren svim područjima povijesti i da nije ograničen samo na njemačku nacionalnu povijest, naglasak će ipak biti na suvremenoj povijesti – dakle pravnoj, institucionalnoj, književnoj i crkvenoj povijesti novih razdoblja (H. Sybel, HZ 1/1, 1859., III-IV). Isticanje znanstvenosti časopisa vidljivo je u prvim člancima koji su filozofsko-teorijskog karaktera, dok će narednih desetljeća dominirati teme iz vjerske i političke povijesti. Bez obzira na tu činjenicu, okosnicu *Historische Zeitschrift* od njegova pokretanja do danas činili su s jedne strane eseji i članci sa svih područja istraživanja povijesti, te s druge strane iscrpan pregled prikaza i ocjena novih njemačkih i stranih djela koja su čitateljstvu predstavljena kroz kritike stručnjaka (rubrika *Neue historische Literatur*). Časopis je krajem 19. i početkom 20. stoljeća okupljao oko sebe neke od najznačajnijih njemačkih povjesničara, iako nije u potpunosti zastupao moderne pristupe koji su se u historiografiji postupno razvijali tijekom 20. stoljeća. Uredništvo časopisa, predvođeno Friedrichom Meineckeom, žestokom je polemikom odbijalo „materijalistički“ pristup povijesti koji nije usmjeren samo na „individue“, kakav je zastupao Karl Lamprecht (K. Lamprecht, HZ 77/2, 1896., 257-261). U današnjim razmjerima poznati se njemački *Methodenstreit* s Lamprechtom, neko vrijeme pretendentom za mjesto glavnog urednika *Historische Zeitschrift*, može učiniti gotovo bespredmetnim; historiografija danas ne samo da prihvaća neke od „kontroverzi“ koje je Lamprecht zastupao, već, dapače, na njima temelji svoje istraživačke teze i polazišta. Međutim, rasprava koja se vodila oko 1900. godine bila je ključna za daljnji razvoj časopisa, a i njemačke historiografije općenito. Činjenica da *Historische Zeitschrift* nije „podlegao“ pred novim metodološkim pristupima, ne govori samo o tome koliku su podršku Meinecke, Georg von Below i drugi imali među stručnom i obrazovanom nepovjesničarskom

publikom, već i koliko je snažno u časopis ukorijenjen tradicionalni rankeovski pristup, vječita povezanost s klasičnim njemačkim idealizmom, preko kojega se filozofija spajala s poviješću. Sybela, Treitschkea i Meineckea te Karla Alexandra von Müllera u drugoj su polovici 20. stoljeća zamijenili kao glavni urednici isprva Ludwig Dehio, a zatim Theodor Schieder i Lot-har Gall (od 1975. godine). Radi se o vrlo uskom, uglavnom elitnom krugu povjesničara koji je imao prilike oblikovati, voditi i usmjeravati časopis tijekom desetljeća njegova izlaza. Dakako, niti *Historische Zeitschrift* nije ostao otporan na napade vremena – tijekom 1930-ih i 1940-ih godina među stranicama časopisa u manjoj ili većoj mjeri primjetna je borba između ideologijski motivirane nacionalsocijalističke historiografije i historiografije koja je pokušavala zadržati niti tradicionalnog znanstveno utemeljenog pristupa. U to je vrijeme postajalo sve jasnije da časopis gubi bitku s režimom, a time i svoju znanstvenu neovisnost. Unatoč tim bol-nim trenucima, temeljne zasade Sybelova pristupa sačuvane su i u poslijeratnim godinama te postupno ponovno postajale vidljivima. Značilo je to predstavljati *mainstream* historiografije, zastupati znanstvenu analizu, kritički sagledavati promjene u historiografiji. Iako su se moder-ne tendencije historiografije 1960-ih i 1970-ih godina u metodološkom smislu kretale drugim smjerovima, koji su ponekad bili i suprotni od shvaćanja povijesti koje je propagirao časopis, znanstvenost kao ideal uvijek je predstavljala poveznicu.

Trebamo li se stoga čuditi da je danas, više od stoljeća i pol nakon Sybelovog pokretačkog podviga, *Historische Zeitschrift* napravio određene pomake, promjene, modifikacije novom vremenu? Odgovor je dvojak. Sadržajno, novi svezak časopisa nudi već davno etabliranu i maloprije spomenutu koncepciju: uz četiri članka, među kojima u ovom broju dominiraju srednjovjekovne teme, priložen je jedan dulji kritički osvrt na izdanje *Homer Encyclopedia* te stotinu i osam kritičkih ocjena novih publikacija raspoređenih na preko stotinu i pedeset stra-nica, što je jedna od najstarijih i najstalnijih karakteristika časopisa.

Prvi tekst u broju napisao je Achim Landwehr, povjesničar ranog novog vijeka, a radi se o analizi termina „Gleichzeitigkeit des Ungleichen“ (doslovno: „istovremenost nejednakog“ ili pak češće kod nas „istovremenost neistovremenog“) kojega njemački teoretičari, povjesničari ili povjesničari umjetnosti u novije vrijeme često koriste uglavnom kao uspješnu formulu zvučnih naslova članaka i knjiga. Kratka statistička provjera u *Google Ngram* jasno pokazuje kako krivulja korištenosti tog pojma u njemačkoj literaturi raste od kraja 1990-ih godina, a naročito početkom novog stoljeća. Pojam se u vrlo pojednostavljenom objašnjenju odnosi na paralelno postojanje različitih, manje ili više povezanih fenomena, unutar istog vremena; primjerice paralelno postojanje ekspresionizma i klasicizma u umjetnosti jednog razdoblja ili helenskog i „barbarskog“ svijeta. Neki povjesničari tim pojmom pokušavaju definirati čitava razdoblja, koja su obično prijelazna, kao primjerice ono u klasičnoj grčkoj književnosti prve polovice 6. st. pr. Kr. Landwehr taj pojam u izuzetno interesantnoj analizi ne obrađuje samo lingvistički, već i s aspekta teorije povijesti, pružajući povjesničaru korisne uvide u moderno shvaćanje vremena, kao i ograničenosti „kronocentrizma“. Počevši od povjesničara umjetnosti Wilhelma Pindera koji je još 1926. uočio postojanje paralelnih generacija (u ovom slučaju umjetnika), Landwehr ukratko upućuje na znanstvene rasprave o terminu „Gleichzeitigkeit des Ungleichen“ i postupnoj recepciji i razvoju pojma: od spomenutog Pindera, preko Ernesta Blocha i drugih pa do Reinharta Kosellecka. Analizirana je i konkretna primjena pojma u su-vremenoj historiografiji i navedeni su primjeri u kojima se pojmu daje različit značaj i teorijska dubina. Tako primjerice Vera Lind razmatra pojave samoubojstava u ranom novom vijeku, katoličku osudu tog čina te stavove određenih intelektualaca koji su na to gledali drugačije:

upravo na tom primjeru jasno je da termin ustvari predstavlja samo neku vrstu poštalice, a da pritom nema jasno definiran teorijski koncept. Nešto drugačiji je primjer Wolframa Drewsa koji nastoji sagledati ranosrednjovjekovne načine vladarske legitimacije Karolinga i Abasida, pokušavajući usporedno promatrati različite unutarnje dinamike društvenih promjena. Kroz te i neke druge primjere Landwehr ističe probleme koji se javljaju pri uporabi termina. Jedan od najvećih je zanemarivanje „istovremenosti“, budući da se većina autora gotovo isključivo bavi „neistovremenosti“. Osim toga, autor teksta ističe kako je u pojmu zapravo ugrađeno modernističko shvaćanje vremena kroz stalni napredak pa zaključuje kako je, u tom smislu, na određen način zastario. Dakako, shvaćanje vremena kroz „neistovremenost“ i „istovremenost“ nije samo obilježje moderne: autor upućuje na rani novi vijek, kolonijalna osvajanja Europljana, preko kojih se razvijala jedna vremenski orijentirana hijerarhija naroda i kultura. Dakle, u ranonovovjekovnom smislu putovati na druge kontinente ujedno je značilo putovati kroz vrijeme, u prošlost, „neistovremenost“ – budući da je Europa bila „nadmoćna“. Tako je već rano europocentrizam povezan i s pojmom kronocentrizma. Landwehrova izuzetno poticajna pojmovna rasprava trebala bi ustvari ići ili prema obratu ka prostornoj komponenti, kojom se izbjegava kronocentrizam, ili prema nešto tradicionalnijoj komparativnoj historiji; u oba slučaja takvo gledište itekako je primjenjivo na hrvatsku povijest, naročito ranog novog vijeka i modernog doba, gdje upravo unutar sklopa Habsburške Monarhije postoji niz, na prvi pogled, istovremenih neistovremenosti kojima bi se trebala posvetiti pažnja.

Naredni članak Michaela Borgoltea također na neki način preispituje historiografiju, odnosno shvaćanje globalne u odnosu na svjetsku povijest (*Weltgeschichte*). Tema je to koja je Borgolteu vrlo dobro poznata; unatrag puna dva desetljeća Borgolte je probleme univerzalne, totalne, te kasnije i globalne povijesti proučavao kroz teorijske tekstove i predavanja, pronalazeći implikacije primjene tih koncepata na povijest srednjeg vijeka. U svojem novom članku Borgolte uočava kako je bio kratkotrajan brzi uzlet u popularnosti svjetske povijesti u Njemačkoj tijekom 1950-ih godina, kada je ona bila svojevrsni bijeg stručnjaka od historiografije koju je javnost još uvijek povezivala s nacionalsocijalističkom zlouporabom. Jednako brzo došao je i „pad“ popularnosti; već krajem 1960-ih govori se o svjetskoj povijesti kao području koje u metodološkom i stručnom smislu nije toliko privlačno. Međutim, prema Borgolteu upravo je pojam globalizacije, odnosno raširena rasprava oko njega, omogućila povratak svjetske povijesti, ovog puta u bitno različitom ruhu „globalne historije“. Promjena je tim više jasna kada znamo da u naslovu najpoznatijeg njemačkog izdavača takvih edicija, *Propyläen Weltgeschichte* nije više bila samo *Universalgeschichte* već i *eine globale Geschichte*. Uz pojavu tog, u njemačku historiografiju izvana uvedenog pristupa, Borgolte analizira i druge povezane pojmove koji su već etablirani u angloameričkoj historiografiji, kao što su *interconnectivity*, *cross-cultural interaction* ili tzv. *entangled history* koja usporedno proučava društvene, gospodarske i kulturne transfere između različitih, geografski udaljenih primjera. Posljednjih godina takvi su pristupi i u njemačkoj historiografiji sve češći, gurajući tako tradicionalno shvaćanje univerzalne/svjetske povijesti u drugi plan i postavljajući nova istraživačka pitanja koja se rješavaju suvremenom metodologijom. Pritom se prvenstveno radi o istraživanjima orijentalnih zemalja, Indije, Kine i drugih „dalekih“ krajeva; upravo je Jürgen Osterhammel među prvim u Njemačkoj prihvatio takav pristup, ukazujući na korisne aspekte povijesti koja povezuje različite regije svijeta komparativističkim metodama.

Borgolte s općeg prelazi na specifičnije: primjenu spomenutih pristupa na proučavanje srednjovjekovlja. Čini to uz detaljnu analizu nedavno objavljenih svezaka iz niza *WGB Weltges-*

chichte koji su posvećeni srednjem vijeku: *Weltdeutungen und Weltreligionen – 600 bis 1500* (2010.) te komplementarnog *Entdeckungen und neue Ordnungen – 1200 bis 1800* (2010.). Unatoč tome što Borgolte uočava određene probleme u primjeni globalne povijesti na ranija razdoblja, ipak smatra da su rezultati navedenih svezaka ohrabrujuće poticajni za daljnji razvoj takvog gledišta. Radi se o gledištu koje Europu smješta na rub jedne globalne zajednice, a srž je prostor Crnog mora i Indijskog oceana te njegovi vodeni putovi, dok centralni događaj predstavlja vladavina četvorice „pravednih kalifa“ u 7. stoljeću, čime je arapski svijet došao u središte globalnih komunikacijskih veza, dok je latinska Europa (uz iznimke muslimanskog dijela i Bizanta) dugotrajno ostala bez izravnih kontakata. U fokusu takve moderne svjetske povijesti orijentirane prema fenomenu „globalnog“ nalaze se dakle komunikacije, ali i istraživanja povezanosti, odnosno razgraničenosti ljudi, dobara ili ideja unutar duljeg razdoblja.

Treći tekst u središnjoj rubrici novog HZ-a napisao je Karl-Heinz Spieß, a odnosi se na rekapitulaciju suvremene rasprave o srednjovjekovnom lenskom sustavu koju je potakla provokativna knjiga Susan Reynolds *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted* (1994.). Prema Reynolds je naime lenski sustav konstrukt ranonovovjekovnih pravnika, kojeg su povjesničari nepravilno prenosili u srednji vijek, dakle stoljeća ranije, a da on ustvari nije imao veze sa stvarnim stanjem 10. ili 11. stoljeća. Spieß u svojem istraživanju vješto izbjegava problematične ili provokativne izjave, želeći nove postavke historiografije preispitati na području Svetog Rimskog Carstva 13. stoljeća. Tako ukazuje na 12. i 13. stoljeće kao na razdoblje oblikovanja provođenja lensko-pravnih struktura, stavljajući u fokus prelazak s usmeno prakticiranog običajnog prava na pismeno zapisana lenska prava. Spieß zaključuje (ukazujući na razna korisna vrela, poput lenskih isprava i knjiga itd.) kako taj prijelaz pozitivno utječe na odnos vazala i feudalnog gospodara, dok u općenitom smislu ima veliko značenje i za razvoj pravnog sustava Carstva. Ipak, 13. stoljeće u tom smislu za Spießa nije prekretnica, jer se običajno pravo i dalje naširoko prakticiralo.

Gisela Schlüter u posljednjem članku ukazuje na nove aspekte rasprave koja je nastala krajem 18. i početkom 19. stoljeća. Radi se o djelu pravnika Gaetana Filangierija *La scienza della legislazione* (koje izlazi između 1780. i 1791. godine u Napulju) odnosno o liberalnoj kritici tog djela što ju je francuski političar Benjamin Constant (član *Chambre des députés*) iznio nekoliko desetljeća kasnije. Filangierijevo djelo je pritom čitateljstvu predstavljeno kao dobar izvor kasnoprosvjetiteljske teorije i napuljske pravne kulture, koje poziva na jednu duboku intelektualnu povijest. Uz klasičnu analizu djela kroz „povijesti ideja“ (Montesquiea, Lockeja i dr.), autorica teksta uzima u obzir i interpretacije novije talijanske historiografije, naročito monografiju Vincenza Ferronea (2003.). Upravo je ta Ferroneova monografija, između ostalog, iskorištena kako bi se ukazalo na kontroverze koje postoje u obrađivanju samog Filangierijeva djela kao teorijskog djela prirodnog prava, ali i u samom prikazivanju Constantove kritike iz 1822. godine koja se odražavala na opće shvaćanje liberalizma u politici predožujskog doba te izazvala burnu političku polemiku. Kroz autoričinu raspravu tako postaje jasno koliko je intelektualna povijest područje u kojemu je potrebno uvijek imati u vidu širinu te izbjegavati uske interpretacijske obrasce.

Druga velika rubrika časopisa otvorena je opsežnim kritičkim esejom austrijskog povjesničara Christopha Ulfa, stručnjaka za homersku Grčku, koji je još 1990. godine objavio kapitalno djelo *Die homerische Gesellschaft*. Ulf zapaža kako je u historiografiji stare povijesti posljednjih desetak godina mnogo pozornosti posvećeno Homeru, njegovim epskim djelima i vremenu općenito: preko velikih izložba o Troji u Njemačkoj (2001. odnosno 2007. godine),

rasprave koja se u novinama vodila oko „Homerove domovine“ (pripremajući novi prijevod Ilijade, publicist Raoul Schrott je zaključio kako bi domovina Homera mogla biti Kilikija, povezujući asirske spise s Homerovim epovima), pa sve do nekoliko priručnika i kompendija koji su objavljeni u Njemačkoj i inozemstvu. Međutim, posebnu pozornost Ulf posvećuje novoj trošveščanoj Wiley-Blackwellovoj *The Homer Encyclopedia* koja je objavljena 2011. godine. Ambicije tog izdanja nadilaze enciklopedistički pristup dobro poznate građe, pokušavajući predstavljati i „prolaz u homerski svijet“ – što prema Ulfu nije u potpunosti postignuto. Dapače, autor s pravom postavlja pitanje na koje, prema njemu, enciklopedija nije odgovorila: radi li se tu o svijetu Odiseje i Ilijade, dakle fikciji antičkog pisca ili pak o svijetu u kojem je doista živio autor navedenih djela? Budući da pitanje nije odgovoreno, jasno je kako dolazi do problematičnih međuodnosa historijskog konteksta i fiktivnog svijeta stvorenog unutar epa koji nije razgraničen, što izaziva metodološke probleme. Naime, prema Ulfu, pretpostavka od koje polazi izdanje – da su homerski epovi ustvari plemenske enciklopedije, a Trojanski rat „grčka nacionalna tradicija“ – otvara brojne probleme. Brojni drugi problemi, primjerice nedostaci referenci iz suvremene historiografije o „Ahejcima“, „Danajcima“, i dr., kao i općeniti manjak modernih teorijskih pristupa staroj povijesti, ukazuju, prema Ulfu, na to kako su sastavljači enciklopedije zapravo malo vrijednosti polagali na znanstvenost povijesnih istraživanja. Njegova izuzetno oštra ocjena na taj način upozorava i na određene lakune u proučavanju Homerove Grčke, kojima bi se buduća historiografija trebala posvetiti s mnogo snažnije naglašenom kritičkom analizom nego što to čini *Homer Encyclopedia*.

Dakle, kada bi se ocjena sadržajno-konceptualne strane časopisa rezimirala, moglo bi se reći kako je *Historische Zeitschrift* ostao vjeran programu ranijih brojeva, kako je zadržao visoku razinu kritičnosti i znanstvenosti tekstova koju baštini od svojih početaka i provodi rijetko dosljedno u današnjim vremenima. Naime, vremena su takva da i ugledni europski časopisi posustaju pred potražnjom za popularizacijom, shvaćajući je potpuno pogrešno, pa sve manje prate pravila bilježenja, citiranja, navođenja izvora i slično. Međutim, popularizacija je u slučaju *Historische Zeitschrift* čini se dobro shvaćena, stoga kompromisno rješenje i modifikacije obećavaju. Novi je *Historische Zeitschrift* promijenio svoj vizualni identitet, a nastoji se prilagoditi i izazovima digitalnog vremena. Tipična naslovnica, crveni tekst na sivkasto-bijeloj podlozi, zamijenjena je novom, dinamičnijom crvenom naslovnicom i svježijim fontom. Ustupak je to vremenu, budući da u Njemačkoj zadnjih godina pretplate, od kojih se znanstveni časopisi dobrim dijelom financiraju, vidno opadaju. Uredništvo *Historische Zeitschrift* zajedno je s izdavačem, Münchenskim Oldenbourgom, pristupilo tom problemu nešto drugačije od ostalih publikacija, organiziravši široko propitivanje čitateljstva, kroz koje su se saznali odgovori o čitanosti i traženosti časopisa, o općenitom dojmu kao i razini elektronskih ponuda koju bi čitatelji priželjkivali. Rezultati su bili vrlo povoljni, a većinski dio kritika svodio se na općeniti dojam sive naslovnice i gustog proreda teksta. Bio je to poticaj da uredništvo i izdavač krenu naprijed: odlučili su se za nekoliko inovativnih modula izdavanja – dakle, uz standardnu tiskanu verziju časopisa, predstavljen je i novi format kompatibilan za tablete i „pametne telefone“, nekoliko verzija elektroničkih knjiga te potpuno novi vizualni identitet. Na taj se način *Historische Zeitschrift* odlučio kao tradicionalan časopis ostati vjeran težnjama njegova pokretača, Heinricha von Sybela, ipak shvaćajući i potrebe današnjeg vremena, radeći kompromise na onim područjima na kojima je žrtva tek tradicija, ali ne i znanstvenost.

Filip Šimetin Šegvić

***Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost, sv. IV, Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, gl. ur. Mislav Ježić, Školska knjiga, Zagreb 2009, 878 str.**

Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće) pretposljednji je svezak peterodijelne edicije, jednog od najznačajnijih znanstvenih projekata Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti nakon osamostaljenja Hrvatske, a koja izlazi uz potporu Ministarstva kulture te Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH s ciljem promocije hrvatske povijesti i kulture u Europi i svijetu. Ovaj svezak sadržajno je podijeljen u sedam većih cjelina koje obuhvaćaju hrvatsku političku, društvenu, gospodarsku i kulturnu povijest „dugoga 19. st.“, kako povjesničari nazivaju to razdoblje hrvatske povijesti od 1790. do 1918. godine.

U prvoj cjelini Nikša Stančić razmatra hrvatski politički i društveni prostor u 19. stoljeću s posebnim osvrtom na segmentiranost i integracijska kretanja hrvatskih zemalja te na njihov položaj između srednje, sredozemne i jugoistočne Europe. Demografsku sliku Hrvatske u 19. stoljeću razlaže Vladimir Stipetić, dok državopravni položaj hrvatskih zemalja analizira Hodimir Sirotković. Izlaganje faktografije nastavlja već spomenuti N. Stančić koji detaljno i kronološkim redom opisuje pretpreporodno razdoblje hrvatske povijesti i hrvatski narodni preporod, posebno se zadržavajući na 1848. godini. Razdoblje modernizacije od neoapsolutizma do bana Ivana Mažuranića u posebnom tekstu razlaže Iskra Iveljić te potom nastavlja i s razdobljem unionista od 1883. do 1903. godine, a njezine tekstove upotpunjuje Božena Vranješ-Šoljan opisujući modernizacijski uspon Hrvatske krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Ovaj dio hrvatske političke povijesti završava razdobljem Prvog svjetskog rata (1914.-1918.) čiji tijek u još jednom tekstu donosi N. Stančić.

Iduća velika cjelina, koja analizira društvenu povijest hrvatskih zemalja u 19. stoljeću, započinje tekstom Dragutina Pavličevića o ustroju hrvatskog društva i njegovim promjenama u tom razdoblju, a zatim Dubravko Jelčić analizira hrvatsku politiku i nacionalnu političku misao 19. stoljeća. Nadalje, u detaljnom i sveobuhvatnom tekstu Mira Kolar razmatra gospodarska kretanja hrvatskih zemalja, a doprinos Crkve u izgradnji moderne Hrvatske 19. stoljeću u veoma preglednom radu opisuje Franjo Šanjek. O kulturnim i znanstvenim ustanovama toga doba piše Agneza Szabo, osvrćući se posebno na razvoj osnovnoga i srednjega školstva, dok visoko školstvo u 19. stoljeću, kao i osnutak, razvoj i djelovanje Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, u posebnom članku analizira Hodimir Sirotković. Naposljetku, kulturnu baštinu Hrvatske u muzejima i galerijama 19. stoljeća opisuje Ivo Maroević, knjige i knjižnice Aleksandar Stipčević, a hrvatske novine i književne časopise u 19. i na početku 20. stoljeća Josip Bratulić. Sudeći prema navedenom, čini se da je bitno obilježje 19. stoljeća u Hrvatskoj institucionalizacija naobrazbe i kulture čiji se razvoj ne može razumjeti bez poznavanja onodobnih političkih prilika.

Treći dio ove opsežne monografije predstavlja hrvatski jezik u književnosti i filologiji, a započinje tekstom Josipa Lisca o dijalekatskim stilizacijama književnog jezika u 19. stoljeću. Potom Ilica Martinović razmatra latinski jezik i latiniste toga doba, a Anica Nazor predstavlja hrvatski glagolizam u 19. stoljeću, da bi hrvatski književni jezik od 1790. do 1847. godine detaljno analizirao Josip Vončina u zasebnom radu. Suočavanje s novim srpskim standardom opisuje Radoslav Katičić, a borbu hrvatskih filoloških škola u 19. stoljeću Milan Moguš. Cjelina se logički zatvara tekstom R. Katičića o standardizaciji hrvatskog jezika i književnosti

19. stoljeća. Uzevši u obzir navedeno, slažemo se s urednikom kako je ova tematska cjelina nezaobilazno štivo svima koji hoće razumjeti pitanja hrvatskog jezika u skladu s dometima suvremene hrvatske filologije.

Iduća velika cjelina sadržajno se odnosi na hrvatsku književnost i kazalište u 19. stoljeću. Ona započinje tekstem D. Jelčića o hrvatskom književnom romantizmu, a nastavlja se razdobljem protorealizma i realizma u hrvatskoj književnosti koje analizira Krešimir Nemec. Miroslav Šicel potom opisuje razdoblje moderne u kontekstu hrvatske književnosti, a njegov tekst upotpunjuje Viktor Žmegač dajući europski kontekst hrvatske moderne. Hrvatsko kazalište 19. stoljeća naposljetku opisuje Nikola Batušić. Ova tematska cjelina, dakle, razlaže hrvatske književne domete 19. stoljeća te upotpunjuje sliku nacionalnog identiteta i kulture onodobnog građanskog društva.

Nova tematska cjelina posvećena je urbanizmu, arhitekturi i likovnim umjetnostima u Hrvatskoj 19. stoljeća. Zapčinje ju komparativističkim uvodom Andre Mohorovičić o povijesnim uvjetima razvoja urbanističkog, arhitektonskog i likovnog stvaralaštva na području Hrvatske tijekom 19. stoljeća. Bruno Milić zatim opisuje razvoj gradova na tlu Hrvatske u 19. stoljeću, a njihovu arhitekturu prikazuje Boris Magaš. Razmatranje likovnih umjetnosti, s posebnim osvrtom na slikarstvo i kiparstvo 19. stoljeća, nastavlja se tekstovima Tonka Maroevića, dok se fotografijom toga doba u zasebnom radu bavi Marija Tonković. Iz navedenih radova vidi se da je hrvatska likovna umjetnost krajem 19. i početkom 20. stoljeća uhvatila korak s europskom, no da je ostala vjerna vlastitoj tradiciji i originalnom umjetničkom izričaju.

Glazbena umjetnost na hrvatskom povijesnom prostoru 19. stoljeća razmatra se u novoj tematskoj cjelini koja započinje tekstem Jerka Bezića o glagoljaškom pjevanju. Glazbenu kulturu u razdoblju 1770.-1830. analizira Vjera Katalinić, dok o hrvatskoj glazbi u doba romantizma piše Koraljka Kos. Sanja Majer-Bobetko opisuje glazbenu edukaciju, reprodukciju, periodiku i kritiku u Hrvatskoj druge polovice 19. stoljeća, a posebno se osvrće i na razvoj hrvatske muzikologije. Etnomuzikologijom u Hrvatskoj 19. stoljeća u posebnom radu bavi se J. Bezić, a cjelinu zatvara još jedan članak K. Kos o hrvatskoj glazbi u razdoblju moderne. Iz navedenih tekstova zaključujemo kako se upravo u razdoblju moderne u hrvatskoj glazbi pojavljuju skladatelji čija djela stoje uz bok djelima najpoznatijih europskih glazbenika toga doba.

Na koncu, ova sveobuhvatna analiza razvoja hrvatskog društva i kulture u 19. stoljeću završava posebnom cjelinom koja se odnosi na napredak onodobne znanosti. Glavne struje hrvatske filozofije u 19. stoljeću opisuje Pavo Barišić, a Mijo Korade i Stjepan Tomić donose pregled teološke i duhovne literature Hrvata toga doba. Matematiku, fiziku i astronomiju u 19. stoljeću predstavlja Žarko Dadić, hrvatsku kemiju Snježana Paušek-Baždar i Nenad Trinajstić, a biologiju Josip Balabanić, dok razmatranja o oblikovanju znanosti o Zemlji u 19. stoljeću donosi Milan Herak. Veoma važnim granama gospodarstva u 19. stoljeću, poljodjelstvom i šumarstvom, bave se u zasebnim radovima Milan Maceljski i Dušan Klepac, dok razvoj hrvatske medicine, farmacije i veterine u 19. stoljeću u svome tekstu analizira Vladimir Dugački. Razvitkom tehnike u Hrvatskoj 19. stoljeća bavi se Vladimir Muljević, dok se Hrvoje Babić i Ivan Ilić posebno osvrću na izume Nikole Tesle. U nastavku razlaganja o napretku hrvatske znanosti u 19. stoljeću Mario Strecha bavi se razvojem hrvatske historiografije, a Marin Zaninović usponom hrvatske arheologije. Razvoj ekonomske i pravne znanosti do početka Prvog svjetskog rata opisuju V. Stipetić i Dalibor Čepulo, a ovaj veliki pregled završava tekstem J. Bratulića o povijesti hrvatske filologije u 19. stoljeću. S obzirom na mnogobrojne navedene grane znano-

sti, zaključujemo kako ta tematska cjelina u potpunosti opravdava multidisciplinarni pristup na kojem posebno inzistiraju urednici ovog sveska.

Ova opsežna monografija, kao uostalom i prethodna tri sveska edicije *Hrvatska i Europa*, na kraju donosi i usporedni kronološki pregled događaja u hrvatskoj i svjetskoj povijesti autora F. Šanjeka, a kao korisno pomagalo čitatelju na kraju knjige nalazi se i kazalo osobnih imena koje je izradio Željko Obad.

Na kraju možemo još samo zaključiti kako i četvrti svezak ove Akademijine edicije donosi mnoštvo podataka iz hrvatske političke, društvene, gospodarske i kulturne povijesti u kontekstu europskih događanja razdoblja kojim se bavi. Sukladno tome, urednici su postigli zacrtane ciljeve upoznavanja kulturne javnosti s bogatstvom hrvatske povijesti, a prijevodom ove monografije na engleski i francuski te možda i na još koji drugi svjetski jezik, to će blago biti dostupno i široj europskoj zajednici.

Tonija Andrić

Feldmaršal Svetozar barun Borojević od Bojne (1856.-1920.): zbornik radova, ur. Marino Manin, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2011, 192 str.

Povodom 150. obljetnice rođenja Svetozora Borojevića od Bojne u Mečenčanima, njegovu rodnom mjestu, održan je Međunarodni znanstveni kolokvij *Svetozar Borojević od Bojne (1856.-1920.): U povodu 150. obljetnice rođenja*. Kolokvij su organizirali Hrvatski institut za povijest, Općinsko poglavarstvo Općine Donji Kukuruzari, Družba Braća hrvatskog zmaja i Hrvatski državni arhiv. Prezentirani zbornik predstavlja rezultate tog kolokvija, te donosi četrnaest referata s rasponom tema od vojne, političke i diplomatske povijesti pa sve do povijesti svakodnevice, a obogaćen je brojnim slikovnim priložima i tablicama.

Svetozar Borojević jedini je časnik s hrvatskih prostora koji je u austro-ugarskoj vojsci dobio čin feldmaršala, te bio nositelj najviših i najprestižnijih odlikovanja. Ostao je upamćen kao vojskovođa koji je u dvanaest bitaka obranio hrvatske i slovenske etničke prostore od talijanskih presizanja, a koji su po sklapanju primirja ipak okupirani. Njegovo ime se spominje u svim važnijim knjigama o Prvome svjetskom ratu, no do pojave ovoga zbornika u Hrvatskoj nije bilo opsežnije publikacije posvećene njegovu liku i djelu, izuzev kraće studije Drage Roksanđića *Feldmaršal Svetozar Borojević od Bojne (1856.-1920.): Lav ili Lisica sa Soče?*, objavljene 2006. godine. Ovaj zbornik ispravlja nepravdu hrvatske historiografije te valorizira i na povijesnu pozornicu vraća lik Svetozara Borojevića. Iako, kako kazuje urednik zbornika M. Manin – „zbornik ne pretendira pružiti sveobuhvatnu i iscrpnu sliku života i djela Svetozara Borojevića (...) njegova temeljna vrijednost sastoji se u činjenici da su u njemu raščlanjene mnogobrojne teme koje će pridonijeti poznavanju i vrednovanju Borojevićeva djela te će predstavljati poticaj za formiranje novih istraživačkih pitanja i za nastavak istraživanja“ (str. 7.).

Zbornik otvara rad Mire Kolar-Dimitrijević „Zašto vojskovođu Svetozara Borojevića od Bojne treba zadržati u sjećanju“ (str. 9-22) u kojem autorica valorizira ulogu Svetozara Borojevića u hrvatskoj povijesti, te povijesti Austro-Ugarske Monarhije. Naglašava njegovo vojno umijeće koje vuče određeni kontinuitet iz vremena prije ukidanja vojnih krajina 1882. godine. Livia Kardum autorica je rada „Austro-ugarska ratna diplomacija i talijansko ratište“ (str. 23-30) u kojem u centar diplomatskih aktivnosti i tijeka pregovora za izlazak iz rata stavlja stanje na talijanskom bojištu i paradoksalnu činjenicu da je uspjeh austrougarske vojske u bici kod

Kobarida indirektno onemogućio jedini ozbiljni diplomatski pokušaj Austro-Ugarske da iziđe iz rata. Jedini rad na stranom jeziku (slovenskom) je onaj Petre Svoljšak „Slovenski spomin na prvo svetovno vojno in mesto feldmaršala Svetozarja Borojevića pl. Bojne v njem“ (str. 31-41). Ovim radom autorica ukazuje na stav slovenske historiografije prema Borojeviću i soškoj fronti, te njihovoj ulozi u slovenskoj povijesti. Člankom „Je li se sošku frontu moglo obraniti i uz manje žrtava? Različita mišljenja o Borojevićevim strateškim opcijama na jugozapadnoj fronti 1915.-1918.“ (str. 43-70) Lovro Galić donosi različita razmišljanja o Borojevićevoj strategiji na soškoj fronti i opravdanosti gubitka velikog broja života, ali se ne upušta u ocjenu istražene problematike. „Usporedba studija Stjepana Sarkotića i studija Conrada von Hötzendorfa o pretpostavljenom sukobu na talijanskom bojištu sa stvarnim događajima koji su se zbili od 1915. do 1917. godine“ (str. 71-90) naziv je rada Dinka Čuture koji komparira studije Sarkotića i Hötzendorfa, te zaključuje da su Sarkotićeva razmišljanja bila ispravnija (što je rat i pokazao!), ali su se i dijelovi četiriju Hötzendorfovih studija pokazali ispravnima. U članku „Jugozapadno talijansko bojište i maršal Borojević u dalmatinskim novinama *Narodni list i Smotra Dalmatinska* (1915.-1918.)“ (str. 91-100) Tado Oršolić piše o percepciji maršala Borojevića u dalmatinskom tisku, koji je često prikazan na hvalospjevan način te se zbog toga iz novina nije mogla dobiti potpuna predodžba o njegovu liku i djelu. Vijoleta Herman Kaurić radom „*Za našu južnu vojsku*. Rodoljubne akcije za talijansko ratište provedene u Zagrebu 1915. i 1916.“ (str. 101-116) prikazala je akcije stanovništva u kojima su prikupljane potreštine za vojsku na talijanskom ratištu. Slijedi rad Ivice Zvonara „Kontakti između Frana Barca i Svetozara Borojevića tijekom Prvog svjetskog rata“ (str. 117-124) u kojem autor temeljem arhivske građe, dostupnih novinskih članaka i postojeće relevantne literature prikazuje kontakte između navedene dvojice. U prilogu „Pisma vojskovođe Svetozara Borojevića 1912.-1920.“ (str. 125-146) autorski dvojac Milan Pojić i Danijela Marjanić predstavljaju pisma Svetozara Borojevića upućena njegovom bliskom prijatelju Slavku Kvaterniku i njegovoj supruzi Olgi. Pisma otkrivaju njegova razmišljanja i stavove, a ujedno svjedoče o kalvariji slavnog feldmaršala. U narednom članku „Svetozar Borojević: *O ratu protiv Italije*“ (str. 147-151) Željko Holjevac ukratko prikazuje Borojevićevu brošuru *O ratu protiv Italije* napisanu po narudžbi jugoslavenskog kruga na mirovnoj konferenciji u Parizu, a objavljenu 1923. godine. Josip Prgomet i Marino Manin u prilogu „Recepcija feldmaršala Svetozara Borojevića u usporedbi hrvatske, južnoslavenske i europske biografske leksikografije“ (str. 153-160) istražili su postojanje uvjetovanosti i korelacije u enciklopedijskim natuknicama ovisno o podrijetlu nacionalnog enciklopedijskog izvora. Naglasak je stavljen na interleksikografsku biografsku komparaciju i razlike u interpretaciji i sadržajnom pristupu materiji. Člankom „Feldmaršal Svetozar barun Borojević od Bojne na medaljama“ (str. 161-178) autor Ivan Mirnik opisuje poznate medalje, plakete i značke s likom Svetozara Borojevića, koje svjedoče o velikoj popularnosti feldmaršala Borojevića među stanovništvom Austro-Ugarske Monarhije. Slijedi članak Tomislava Aralice „Sablja Svetozara Borojevića“ (str. 179-186) u kojem autor opisuje sablju koju je feldmaršal dobio od svojih podređenih iz stožara 5. vojske, takozvane sočanske vojske. Posljednji prilog u zborniku naslova „Sjećanja Nede Prpić“ (str. 187-192) je intervju Tomislava Šulja s gospođom Nedom Prpić, dobrom prijateljicom obitelji Kvaternik i Borojevićeve udovice Leontine.

Zbornikom su obuhvaćeni razni aspekti feldmaršalova života, lika i djela, a u nekoliko članaka analizira se vojna vještina i opravdanost postupaka Svetozara Borojevića, te percepcija njegova djelovanja u historiografijama nekoliko zemalja. Prezentiranim zbornikom hrvatska historiografija nije rekla zadnju riječ o feldmaršalu Borojeviću već je dobila odličnu polazišnu

osnovu za svako daljnje istraživanje. A kako ističe profesorica Mira Kolar-Dimitrijević – „Mi danas vraćamo dug jednoj uglednoj, a zaboravljenoj i nepravедno potisnutoj povijesnoj osobi vezanoj uz Prvi svjetski rat“ (str. 20.).

Lidija Bencetić

Desničini susreti 2010. Zbornik radova, ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina, Filozofski fakultet u Zagrebu, Plejada, Zagreb 2011, 174 str.

„Desničini susreti“, utemeljeni 1989, a obnovljeni 2005, skupovi su koji se održavaju svake godine u rujnu, otprilike oko dana rođenja jednog od najznačajnijih hrvatskih književnika, Vladana Desnice (Zadar 17. rujna 1905 – Zagreb 4. ožujka 1967.). Kao i prethodni *Susreti*, skup održan od 17. do 19. rujna 2010. godine u Zagrebu, Zadru i Islamu Grčkom okupio je stručnjake sa znanstvenih institucija iz šire regije. Ovaj zbornik, peti svezak biblioteke *Desničini susreti*, predstavlja izbor radova sa spomenutog skupa, te uključuje članke znanstvenika sa Filološkog fakulteta u Beogradu, Odsjeka za Slavistiku Ruhr-Universität Bochuma, Fakulteta za humanističke studije Koper, Srpskog književnog društva i Srpskog PEN centra, Centra za slavenske studije u Rimu, te Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Zadru.

Desničini susreti 2010. izdavački su projekt Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Plejade d.o.o., a najvažniji doprinos u osmišljavanju skupa imali su prof. dr. sc. Zoran Kravar, prof. dr. sc. Krešimir Nemec, prof. dr. sc. Drago Roksandić, Velimir Visković i Čedomir Višnjić. Susretima su predsjedavali D. Roksandić i V. Visković, dok je tajnica Pripremnog odbora bila Magdalena Najbar-Agičić.

Tema skupa održanog 2010. bila je „Ideologija vlasti i ideološkičnost teksta“, što se može shvatiti kao logičan nastavak teme od prethodne godine („Intelektualci i vlast, 1945-1954.“). Osim novih „čitanja“ djela Vladana Desnice, ali i Ive Andrića, Petera Božića, Edvarda Kocbeka, Primoža Kozaka, Miroslava Krleža, Alojza Majetića i drugih pisaca, članci se bave različitim aspektima tematike koja je veliki istraživački izazov u hrvatskoj i drugim južnoslavenskim i europskim kulturama. Težište članaka je kritičko promišljanje fenomena kulture i kulturalnosti s komparativističkog stajališta, te istraživanje i znanstveno propitivanje proturječnih i često konfliktnih procesa u hrvatskom i širem južnoslavenskom transkulturalacijskom prostoru u modernom i postmodernom razdoblju (18.-21. stoljeće).

Razdoblje u kojem je stvarao Vladan Desnica posebice je važno iz perspektive tematike skupa iz razloga što se tada javlja nova vrsta romana, u kojima likovi i/ili pripovjedač formuliraju teoretske, svjetonazorske i filozofične iskaze koji su u nekakvu odnosu (prihvaćajućem, kritičkom ili oponirajućem) prema ideologiji vladajuće elite, što ih čini implicitno ideološkim. Stoga članci koji čine ovaj zbornik imaju za cilj ispitati u kakvom su odnosu bili svjetonazorski iskazi tadašnje pripovjedne književnosti, a ponajprije djela Vladana Desnice, prema tadašnjem političkom i medijskom diskursu, kakva je bila njihova funkcija u danoj književnoj strukturi, te koja su krupna pitanja stvarala potrebu za ispravljanjem, nadmašivanjem ili negacijom vladajuće ideologije. Za razliku od prethodnog zbornika, u *Desničini susretima 2010.* gotovo svi se članci bave djelima Vladana Desnice, suprotstavljajući njihovu neideološkičnost i antimodernističke aspekte ideologiziranosti njihove kritičke recepcije. Čitanjem članaka u ovome zborniku možemo vidjeti kako se Desničin odbijanje monolitnosti mišljenja i ideologiziranosti umjetnosti uklapa u vrijeme liberalizacije mišljenja, koje je u Jugoslaviji postupno

uzimalo maha nakon raskida sa SSSR-om i koje je stoga povezano s traženjem „vlastitog puta“ pri izgradnji socijalističkog društva, te proturječnim stanjem koje je iz toga proizašlo.

Zbornik otvara urednikov predgovor, dok glavni dio sadržaja čine dvanaest članaka, popraćenih kratkim sažetkom sadržaja.

Prvi od spomenutih članaka je *Zimsko ljetovanje Vladana Desnice pod ideološkokritičkim lećama* Zorana Kravara. U njemu autor analizira paradoksalnost romana *Zimsko ljetovanje* u smislu njegovog apstiniranja od prepoznatljivih ideoloških implikacija premda mu se radnja zbiva u prijelomnim godinama Drugog svjetskog rata kao izrazito ideološki nabijenog sukoba, te iako je napisan u doba snažne ideologiziranosti javnoga diskursa. Bez obzira što je u romanu uvelike odsutna, ideologija je ipak obilježila recepciju i kritičku diskusiju o romanu. Autor pri analizi Desničina romana primjenjuje dvije metode za detekciju i kritiku ideologije u nekom djelu. U osvrtu na kritičku recepciju romana (prvenstveno kritike J. Horvata i M. Franičevića iz 1950. godine) autor kao okvir uzima holističko shvaćanje ideologije kao „lažne svijesti“, „izokrenute“ percepcije „ljudi i njihovih odnosa“, dok kao vlastito polazište uzima partikularistički pristup, prema kojem je ideologija shvaćena kao skup najčešće svjetskopovijesnih prognoza, povijesnofilozofskih uvjerenja i organizacijskih okvira za političku debatu i akciju.

Slijedi „...*Pisac uvijek ima upravo onoliku slobodu stvaranja koliku sam sebi dozvoli...*“. *Civilna kultura Vladana Desnice poslije 1945. godine*, rad Drage Roksandića. Polazeći od politološkog koncepta „političke kulture“, napose od koncepta „civilne kulture“, izvorno formuliranog u radovima G. A. Almonda i S. Verbe, te modificirajući njegovu istraživačku agendu s intelektualnohistorijskog stajališta, rad ima za cilj doprinijeti istraživanju civilne kulture V. Desnice poslije 1945. godine. Smatrajući da intelektualna historija Vladana Desnice nije moguća bez kritičkog propitivanja povijesti književnikove civilne kulture, autor nastoji osvijetliti Desničin odnos prema vlastitom literarnom talentu, te njegove stavove s civilnokulturnim implikacijama. Isto tako, autor nastoji rekonstruirati Desničino poimanje mogućnosti djelovanja intelektualca i intelektualnog stvaralaštva u društvu obilježenom ideološkopolitičkim monizmom, revolucionarnom tranzicijom, praktičnopolitičkim ekskluzivizmom i materijalnom oskudicom. Karakterizirajući Desničinu sliku svijeta kao „skeptično prosvjetiteljsku, nadasve libertinsku“, autor zaključuje da se Desničina shvaćanja umjetnosti i kulture, umjetnika u društvu, društvenih implikacija umjetničkog stvaralaštva itd. nisu bitno mijenjala kroz nagle, konvulzivne faze u razvoju jugoslavenskog socijalizma, ali i da je Desnica ipak intelektualno kritički prihvaćao njegove realnosti do granica koje ne dovode u pitanje njegovu umjetničku slobodu.

Tekst *Ironija i kolektivna memorija: Desnica, Krleža, Andrić* Tihomira Brajovića bavi se problemima beletrističkog transponiranja povijesno aktualnih načina poimanja i (pre)vrednovanja prošlosti na primjeru reprezentativnih djela Vladana Desnice (*Zimsko ljetovanje*, *Proljeća Ivana Galeba*), Miroslava Krleže (*Aretej*) i Ive Andrića (*Prokleta Avlija*) iz 50-ih godina 20. stoljeća. Autor pritom u središte analitičke pozornosti stavlja književno dočaravanje politički invazivnih, dirigiranih oblika svijesti koji mogu manipulirati pamćenjem i znanjem kako pojedinačno tako i cijelih zajednica, nastojeći tako ostvariti bolje razumijevanje samih strategija (pre)oblikovanja/„izmišljanja“ ideološke, kulturne i političke historije. Brajović zaključuje da prevlast ironijske vizure kod sva tri pisca ukazuje na potencijalnu distancu prema oficijelnim diskursima društvene moći, odnosno na moguću kritiku skrivenih kontroverzi jugoslavenskog ideološko-pragmatškog ustrojstva, koje je bilo zasnovano na prosvjetiteljskom konceptu progresivnog očovječenja. Autor smatra da skrivena proturječnost između književnikovog mjesta

u društvu i njegove implicitne kritike ideoloških osnova i praksi na kojima ono počiva nije ostala neprimijećena, što je potvrdila *naknadna* kritička i čitalačka valorizacija tih djela.

Politika i etika u slovenskoj poslijeratnoj dramatici, članak Krištofa Jaceka Kozaka, u središte analize postavlja mlade, tada još nepoznate autore koji su na slovensku javnu scenu stupili u vrijeme nakon Staljinove smrti i smirivanja dotad politički kritične situacije u Jugoslaviji. Spomenuti su autori posredno, preko svog umjetničkog angažmana, uvodili kritiku društva, a okupljali su se oko dvije revije, *Revija 57* (1957-58) i *Perspektiva* (1960-64), te u kazalištu *Oder 57* (1957-64). Glavna djelatnost im je bila kazalište, поближе poetsko kazalište, te apsurdna i politička dramatika. Kozak smatra da je njihov angažman bio iskren, te da su ideale socijalizma željeli unijeti u život na osnovi etike, za koju su smatrali da vrijedi prije svega za svakog pojedinca, a tek onda za grupu ili klasu. U tom su nastojanju željeli poraziti Partiju tamo gdje ona nije uspjela, tj. potaknuti uspostavljanje nadstranačkog, radikalnog komunizma. Autor članka napominje da pritom njihove revije i kazalište treba shvatiti kao testiranje „graničnih prostora još uvijek dozvoljenog“.

Helena Perić u radu *Jezik ideologije i ideologija jezika u Desničinoj drami Ljestve Jakovljeve* istražuje način na koji jezik u Desničinoj drami iz naslova (1961) zrcali ideološke profile i stavove. Autorica smatra da drama *Ljestve Jakovljeve* nastoji dočarati kako jezik može postati samome sebi svrhom u obrazloženju, primjerice, protagonistovih ideja, iscrpljujući se u svojevrsnom verbalnom samoparazitstvu, pri čemu same riječi hrane misli koje one odražavaju, što dovodi do toga da misli ostaju odvojene od mogućeg ozbiljenja ili etičkih osjećaja. Tako protagonistova slika svijeta posustaje u autodestruktivnosti i neprimjenjivosti u praksi te se ruši pred egocentričnim kukavstvom, zbiljskim nasiljem i raznovrsnim emocijama koje iz toga proizlaze. Protagonist u svojoj općinjenosti intelektualnim zanemaruje činjenicu da ideologija osim mentalne pa i filozofske posjeduje i društvenu, iskustvenu dimenziju, te da je intelektualac stoga prinuđen na angažman umjesto šutnje i paraliziranosti pred potencijalnim etičkim činom. Autorica to interpretira kao Desničinu upozorenje da jezik, kao intelektualno sredstvo izražavanja koje afektivno zrcali osobna stanja, nikad nema smisla bez moralnog i humanog utemeljenja, jer tada postaje ništa drugo no ideološki sustav građen kao posljedica „sramne podmitljivosti vlastitim životom“.

Davor Dukić i Goranka Šutalo u studiji *Todesenthebung aus dem Sterbezimmer: koncepti ideologije i vlasti u recepciji Desničinih Proljeća Ivana Galeba* nastoje dovesti u vezu temu Desničinih susreta („Ideologija vlasti i ideologičnost teksta“) s procesom kanonizacije romana *Proljeća Ivana Galeba*. Pošto je spomenuto djelo kanonizirano usporedbama s kanoniziranim piscima (Th. Mann, M. Proust), odnosno detekcijom tragova moderne europske filozofije (B. Croce, H. Bergson), autori su interpretirali ona mjesta u romanu koja su opterećena političkim i/ili ideološkim značenjima, ukazujući pritom na elemente antimodernističke dokse. Analiza rane kritičke recepcije *Proljeća* obuhvatila je 13 tekstova objavljenih 1957-58, a u analitički fokus ušla su dva aspekta: poetički opis i vrijednosni iskazi o idejnom sloju romana. Autori otkrivaju da je u prvom aspektu kritika suglasna: riječ je o primarno intelektualnom, odnosno psihološko-introspektivnom roman-eseju, koji istovremeno komentira vlastitu romanesknu metodologiju. Veći dio studije posvećen je usporedbi (manje brojnih) analiza ideološkog sloja romana i povijesnog vremena koje roman tematizira ili u kojem je objavljen. Svojom analizom romana autori su ukazali na binarizam (dvojestvo kontradiktornih pojmova/pojava/načela) kao dubinsku semantičku potku romana. Nadalje, oni su prisutnost antimodernističke dokse u djelu potkrijepili ukazivanjem na elemente poput Galebove kritike racionalnosti, temeljne

Galebove integralističke dijalektike (svijet kao supostojanje, a ne borba kontradiktornih pojava), dominacije elitističkog ideologema, afirmativnog odnosa prema orijentalnom, ruralnom i mitskom, te predodžbe o povijesti kao teretu ljudske duše.

Mihajlo Pantić u tekstu *Desničina priča o priči* raspravlja o Desničinom viđenju pripovijetke/novele kao osnovi njegove vlastite pripovjedačke umjetnosti. Autor na primjeru priča i pripovjedaka iz knjiga *Olupine na suncu*, *Proljeće u Bedrovcu*, *Tu, Odmah pored nas* i *Fratara sa zelenom bradom*, uz usporedno praćenje Desničinih eksplicitnih poetičkih stavova objavljenih posthumno u kolekcijama *Eseji, članci, pogledi*, *Progutane polemike* i *Djelo nastaje dalje od pisaceg stola* uspostavlja okvir za razmatranje i razumijevanje Desničinog pristupa priči i onim poetičkim pitanjima koja se neposredno ili posredno vezuju za genezu, smisao i *telos* te osnovne književne forme. Tvrdi da autoreferencijalnost, koja u ranijim književnim epohama i poetičkim formulacijama biva uočena kao sporadična, incidentalna, parodična ili anticipativna pojava, postaje ključni regulator pripovjednog imaginativnog toka u modernistički formativnoj priči, autor izdvaja *Proljeća Ivana Galeba* kao primjer spomenute pojave *par excellence*.

Intelektualistička poezija Vladana Desnice između antičkoga mimesisa, kršćanskoga misticizma i islamskoga sufizma, rad iz pera Rašida Durića, analizira još uvelike neistražene estetičke sadržaje poetičkog fenomena Desničina intelektualizma na temelju antičkog i suvremenog poimanja mimesisa i estetičkog iskustva. Autor kao važan segment u komparativnoj analizi izdvaja paralelu između kršćanske i islamske spoznajne ljepote, odnosno između kršćanskog misticizma i islamskog sufizma, koje se ilustriraju na primjeru nekoliko pjesama Vladana Desnice i sufističkih pjesnika Abdulvehaba Ilhamije i Abdulrahmana Sirrije. Autor zatim definira pojam „mimesis“, za kojeg napominje da ga u ovom kontekstu trebamo shvatiti ne kao samoodlikavanje i doslovno predstavljanje pojavnoga svijeta, već kao izvorno umjetničko kreiranje vlastitom intuicijom. Interpretacijom suštine estetičkog u poeziji V. Desnice autor zatim nastoji dokazati da je najveći dio poezije i novela Vladana Desnice kroz prizmu takvog razumijevanja mimesisa usporediv božanskom stvaralaštvu, jer ono producira vlastitu, novu i autentičnu zbilju, ni iz čega danu, osim iz svoje suštine. Iako Desničin misticizam nema transcendentalnu mističku podlogu niti sufijsku religijsku inspiraciju, on je panteističkog korijena, te s kršćanskim misticizmom i islamskim sufizmom dijeli nastojanje za samoreproduciranjem božanskih vrlina putem samospoznaje i samoosmišljenja.

Luca Vaglio otvara tekst *Vidovi policentrizma i problematičnosti u romanu Zimsko ljetovanje Vladana Desnice* konstatacijom da književna kritika i književna historiografija s pravom ističu inovativnost, modernost i europsku vokaciju *Proljeća Ivana Galeba*. No, autor ističe i da je pravijenac *Zimsko ljetovanje* bio među prvim romanima koji su istodobno označili i uspon ovog žanra u tadašnjim jugoslavenskim književnostima, i raskid s poetikom i dogmama socijalističkog realizma. Ovu tvrdnju autor potkrepljuje pokazujući kako elementi naracije poput likova, pripovjedača, perspektive i fokalizacije ukazuju na težnje ka policentrizmu i problematičnosti, koje se mogu tumačiti kao izraz Desničinog neprihvatanja monolitnosti mišljenja i ideologiziranosti umjetnosti. Vaglio zaključuje kako teoretski zadane dogme nisu nalazile širi i duži odjek u romanesknoj praksi tadašnjih jugoslavenskih književnosti (za razliku od odjeka u pjesničkoj).

Ideologija i epistemologija u Desničinih novelama, studija koju potpisuje Lana Molvarec, razmatra novele Vladana Desnice objavljene 1951-55 (*Posjeta*, *Pravda*, *Mudrac sa Istoka*, *Balkon*, *Solilokvij gospodina Pinka*), u doba oslabljenih, no još uvijek prisutnih normativnih pritisaka socrealističke kritike na književnost. Točnije, autorica istražuje kako su se navedene

novele kroz odabir tema, način njihove obrade, te ideološke implikacije koje iz njih proizlaze pozicionirale prema vrijednostima i zahtjevima dominantne društvene ideologije. Pri analizi ideologije autorica, tvrdeći da je u analizi ideologije u književnosti potreban drugačiji istraživački fokus nego u sociološkim ili politološkim pristupima istraživanju ideologije, stavlja naglasak na spoznajno-teorijsku i vrijednosnu, a manje na pragmatičnu, socijalnu funkciju ideologije. Molvarec ističe da Desnica vjerojatno nije namjerno oponirao postavkama dominantne ideologije, već je u njegovim novelama moguće otkriti vidljiv skup mišljenja, stavova i vrijednosti koji u pitanjima spoznaje, znanja i epistemologije oponira ne samo jugoslavenskoj socijalističkoj ideologiji, već i značajkama ideologije i ideološke misli općenito.

Studija Igora Radeka, *Pedagogija i ideologija u Hrvatskoj*, bavi se razvojem kulturne pedagogije kao najznačajnijeg pedagoškog pravca u Hrvatskoj od druge polovice 19. do kraja 20. stoljeća. Studija prati utjecaj različitih režima i inozemnih teoretičara na razvoj pedagogije u spomenutom razdoblju, identificirajući četiri razvojne etape: prosvjetiteljsku, pluralnu znanstvenu, monističku socijalističku i povratak pluralizmu. Autor smatra da se hrvatska pedagogija na kraju 20. stoljeća našla u lošijem stanju nego na početku, poglavito zbog činjenice da je nakon drugog svjetskog rata podvrgnuta monističkom uniformiranju u okviru normativnovrijednosnog sustava utemeljenog na proklamiranom kolektizmu i time odsječena od svojih srednjoeuropskih korijena (uz napomenu da se sličan proces već bio ukorio u doba NDH). No, povratak pluralizmu nije riješio ovaj problem, jer je on bio praćen eklektičkim preuzimanjem istraživanja iz svjetske pedagoške literature bez kritičkog propitivanja teorijsko-metodoloških ishodišta. Završni dio studije posvećen je analizi utjecaja ideologije na pedagoško stvaralaštvo u Hrvatskoj kroz prizmu opusa Stjepana Patakija (1905–53), jedinog sveučilišnog profesora pedagogije s kontinuitetom rada u dva radikalno drugačija pedagoška pravca i dvije razvojne etape.

Posljednji je članak u ovome zborniku *Jedan roman i Omladina na putu bratstva. Poetika osporavanja romana „Čangi“ Alojza Majetića* Maše Kolanović. Roman Čangi (1963) ovdje je uzet kao reprezentativan primjer stvaranja polja popularne kulture pod izravnim zapadnjačkim utjecajima, što se zbivalo pred kraj doba u kojem je djelovao Vladan Desnica, te koje je često bilo plodno tlo za artikuliranje političkog otpora poratne generacije prema ratnoj. U središtu spomenutog romana je buntovni mladić i njegova klapa koja uz korištenje proizvoda zapadnjačke popularne kulture provodi rituale simbolički suprotstavljene tradicijskom moralu i dominantnoj ideologiji. U oponiranju dominantnoj ideologiji posebice je značajan odlazak glavnog lika na radne akcije, ne iz ideoloških razloga, već kao pokušaj bijega od policije. Radne akcije kao ideološko mjesto socijalističkog društva *par excellence* tako su oblikovane kao svojevrsna foucaultovska heterotopija devijacije (specifičan prostor na kojem se ukrštaju značenja dominantne ideologije i značenja koja njome strateški nisu predviđena). M. Kolanović ovaj roman uspoređuje s iste godine objavljenom psihosociološkom studijom *Omladina na putu bratstva* istaknutog socijalističkog intelektualca Rudija Supeka, tvrdeći da se Čangi može čitati i kao njezina ideološka deteritorijalizacija. Isto tako, autorica uspoređuje ovaj roman s romanom Pere Zlatara, *Bitange mirno*, čija se radnja također zbiva na radnim akcijama, ali u kojem glavni lik zahvaljujući radnim akcijama postaje uzornim članom društva. Autorica zaključuje da činjenica da su predstavnici dominantne ideologije roman povukli iz distribucije i pokrenuli sudski postupak protiv autora pokazuje kako kritika dominantne ideologije nije bila povlašteno mjesto intelektualističke proze, već je itekako prisutna u popularnoj kulturi.

Štoviše, autorica smatra da je Čangi bio uzor nizu romana u hrvatskoj književnosti koji su bili građeni na sličnome obrascu, te je time na neki način kodificirao oblik simboličkog otpora.

Nakon znanstvenih članaka slijede prilozi, koji uključuju pozivno pismo, program rada skupa, te oglasni plakat za *Susrete*. Na kraju zbornika nalazi se imensko kazalo, te popis autora članaka i institucija u čijem sklopu djeluju.

Desničini susreti 2010. nude čitatelju nove poglede na međudjelovanje ideologije (bilo one dominantne u društvu ili autorove osobne) i književnosti. Iako ta tema može na prvi pogled izgledati relativno uska, radovi sadržani u ovom zborniku dokazuju da je, naprotiv, riječ o temi u čiju se elaboraciju mogu uključiti stručnjaci sa različitih znanstvenih područja i koja tako može poslužiti kao povod za intenzivniju komunikaciju između znanstvenika sa različitih institucija, uključujući ne samo one iz zemalja bivše Jugoslavije, već i iz šire regije. Nadajmo se da će i zbornik radova sa Desničinih susreta održanih 2011. (čija je tema bila „Intelektualci i rat, 1939.-1947. godine“) donijeti još vrijednih spoznaja i interpretacija koje bi nam mogle pomoći pri boljem razumijevanju kulturnopovijesnih i srodnih tema i problema u hrvatskom i regionalnom kontekstu, a koji su dosada bili izvan središta istraživačkih interesa ili zbog kulturnih i/ili političkih okolnosti prije 1990. godine ili nakon nje nisu bili predmetom rasprave.

Boris Blažina

***Hrvatsko proljeće, 40 godina poslije*, ur. Tvrtko Jakovina, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu i Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2012, 439 str.**

Zbornik *Hrvatsko proljeće, 40 godina poslije* obuhvaća radove prezentirane na međunarodnom skupu povjesničara, pravnika, politologa i lingvista, održanom u listopadu 2011. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu u povodu 40. obljetnice Hrvatskoga proljeća.

Cilj skupa bio je prikazati razinu hrvatske historiografije u odnosu na protekla četiri desetljeća, istražiti utjecaj hrvatskih zbivanja na slična zbivanja u bivšim republikama (Sloveniji, Bosni i Hercegovini i Srbiji) i percepciju tih zbivanja u Sjedinjenim Američkim Državama i Ujedinjenom Kraljevstvu. Također, skup je imao za cilj dati sveobuhvatan kontekst tih zbivanja te ukazati što u proteklom razdoblju nije dovoljno ili uopće nije istraženo.

U prvom tematskom bloku pod nazivom „Čisti računi“: *financijsko-ekonomska pozadina Hrvatskog proljeća* četiri su teksta, od kojih tri imaju i stanovitu inherentnu vrijednost jer dolaze iz pera neposrednih sudionika Hrvatskog proljeća. Tako Josip Šentija u svom prilogu Što je zapravo bilo Hrvatsko proljeće daje svojevrsnu bilancu političkih zbivanja nakon brutalnog sloma Hrvatskog proljeća. Prvih dvadeset godina, ističe autor, proteklo je u brojnim sudskim procesima „i drugim oblicima političkog i moralnog nasilja, a potom u znamenitoj hrvatskoj šutnji“. Drugih dvadeset godina proteklo je u osjećaju razbuđene naknadne zadovoljštine prigodom brojnih jubilarnih komemoracija, a da se još uvijek nije odgovorilo na pitanje što je Hrvatsko proljeće uistinu bilo. Autor u svom prilogu iznosi nove, zanimljive detalje zbivanja koja su prethodila Hrvatskom proljeću. Njih je s pravom nazvao važnim prethodnim klijanjima koja su bitno utjecala na pokret.

U prilogu pod naslovom *Političke osnove nekih interpretacija Hrvatskog proljeća* Antun Vujić razmatra lepezu kritičkih odnosa i stavova koji su se posljednjih četrdeset godina oblikovali

spram Hrvatskog proljeća u znanstvenoj i memoarskoj publicistici. S tim u vezi spominje sintagmu Hrvatskog proljeća kao „interpretacijskog stratišta“ u kojemu su se ispreplela različita suprotstavljena aktualna politička gledišta. Svoju analizu političkih osnova u kojoj je pokazao originalan pristup autor zaključuje stavom kako Hrvatsko proljeće i danas ostaje „bez epiloga koji bi ga politički zatvarao i kako je to možda i najjači izraz njegove aktualnosti.“

Petar Kriste, također sudionik Hrvatskog proljeća, u svom prilogu *Nekoliko teza o Hrvatskom proljeću* pokušao je postaviti svojevrsnu periodizaciju pokreta i ukazati na važne činjenice koje se u hrvatskoj historiografiji s tim u vezi često zanemaruju: u čemu je bit zahtijevanja pokreta kao cjeline te njegova geneza i razvoj događaja nakon Karađorđeva. Smatra da se, gledajući s vremenske distance, s puno sigurnosti može ustvrditi kako za uspješan ishod Hrvatskog proljeća nije bilo realnih izgleda. Razloge vidi u unutarnjim prilikama, ali i u konstelaciji bipolarno ustrojenog svijeta koji nije imao interesa pružiti potporu tim gibanjima.

Posljednji je prilog ovog tematskog bloka tekst Hrvoja Klasića *Svibanjsko savjetovanje 1968.: ekonomsko-politička platforma Hrvatskog proljeća* u kojemu autor tumači tezu da se glavni sukob unutar Hrvatskog proljeća nije temeljio na neriješenom nacionalnom pitanju, već na neriješenim ekonomskim odnosima u Jugoslaviji. Autor drži da se tzv. Svibanjsko savjetovanje sekretara općinskih komiteta 1968. u CK SKH u Zagrebu zbog razloga sazivanja, tjeka i posljedica može promatrati kao jedan od mogućih datuma početaka Hrvatskog proljeća. Nakon kratkog prikaza društveno-političkog konteksta uoči Svibanjskog savjetovanja, autor je u svojoj analizi pokazao zašto je spomenuto savjetovanje koje je postavilo zahtjev za „transparentnom bilancom i čistim računima“ i homogeniziralo hrvatsko političko rukovodstvo, ključno za razumijevanje Hrvatskog proljeća.

U drugom tematskom bloku pod naslovom *Jugoslavenski i međunarodni kontekst Hrvatskog proljeća* ukupno je pet priloga, od kojih su četiri inozemnih autora. U tim se tekstovima daje važan, no dosad malo istražen regionalni i međunarodni kontekst Hrvatskog proljeća. Priloženi tekstovi pokazuju s kojim je posljedicama vizija Hrvatskog proljeća praktički bila pokopana – podjednako na Zapadu i Istoku. Naime, bipolarnom je svijetu odgovarao opstanak Jugoslavije, a k tome Zapadu i pod cijenu spoznaje o evidentnom jugoslavenskom etatizmu, sjedinjenim s jednopartijskim sustavom u kojemu su se nacionalne posebnosti zanemarivale.

Dva priloga bave se Hrvatskim proljećem iz perspektive Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije. Prilog *US Intelligence estimates of „the Crises in Croatia“ and its Relationship to Détente in East-West relations across Europe 1971-1972* Rinne Eline Kullaae posvećen je aktivnosti CIA-e spram Jugoslavije u vrijeme hrvatskog nacionalnog pokreta. CIA ga je u svojim analizama ocijenila kao pokret liberala koji potiču decentralizaciju Jugoslavije, a s njom i niz liberalnih vrijednosti. U tim analizama, tvrdi autorica, propitivale se hoće li ili ne Jugoslavija „kao mala, zaostala, balkanska zemlja“ zadugo postojati kao pluralističko društvo unutar jedne države. U tim analizama, osim čestog navođenja Tita, najviše su se spominjali hrvatski i srpski liberali Tripalo i Nikezić koji su se zalagali za daljnju decentralizaciju na svim razinama. Zanimljivo je, navodi se u prilogu, kako CIA prilikom analiziranja Hrvatskog proljeća nije taj fenomen povezivala s detantom u Europi, već su se njezine analize fokusirale na pitanja liberalizacije i upravljanja ekonomskim sustavom nasuprot mogućoj ponovnoj centralizaciji pod partijom nakon moguće Titove smrti.

Drugi tekst, autora Ante Batovića, *Titova Jugoslavija i Ujedinjeno Kraljevstvo za vrijeme Hrvatskog proljeća*, tumači genezu britanske politike na jugoistoku Europe od Drugoga svjetskog rata u okviru koje je i Jugoslavija imala svoje mjesto. Tijekom nekoliko desetljeća, ističe autor,

politički stav prema Jugoslaviji mijenjao se od negativnog do diskretno poticajnog, osobito u ključnim trenucima kao što je bio Informbiro ili smjena Rankovića. Autor je pokazao da je Velika Britanija, jednako kao i Zapad u cjelini, podržavala Titov režim te nije bila spremna poduprijeti reformska nastojanja koja bi ga ugrozila. U tom svjetlu valja gledati i na britansku reakciju na zbivanja u Hrvatskoj 1971. godine.

U prilogu *Slovensko-hrvatski odnosi u prijelomnim godinama* Aleš Gabrič prikazuje genezu hrvatsko-slovenskih odnosa te razlike u stavovima tijekom pojedinih kriznih potresa u Jugoslaviji. Iako su Hrvatska i Slovenija često bile na istoj strani, čineći neformalni blok razvijenih republika, činjenica je, ističe autor, da su se u mnogim pitanjima i razilazile. Kao primjer navodi problem hrvatskoga jezika koji je pokrenula *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* iz 1967., a koja u Sloveniji nije naišla na povoljan odjek kao u drugim republikama. Slovence je više zanimala jednakopravnost svih jezika i uporaba slovenskog u saveznim tijelima. Nasuprot tomu, u političkim i gospodarskim pitanjima postojala je znatno veća suglasnost između tih dviju republika. U vrijeme Hrvatskog proljeća dio slovenskog političkog vodstva jasno je podržao hrvatske težnje, međutim, slom koji je uslijedio 1971. pokazao je da su slovenske reformske snage koje su podržavale Hrvatsko proljeće ipak bile podvojene i pre-slabe za provedbu liberalne transformacije.

Husnija Kamberović u svom prilogu piše o percepciji Hrvatskog proljeća u Bosni i Hercegovini. Osnovna teza od koje autor polazi je da su ideje Hrvatskog proljeća na političkom planu, uz neke nijanse, bile dobro prihvaćene od bosanskohercegovačkog društva. Nasuprot njima, ideje u kulturi naišle su na otpor bosanskohercegovačke političke elite, premda je jedan njezin dio promovirao te ideje. One su se širile putem triju centara: hrvatskog političkog vodstva na čelu sa Savkom Dabčević-Kučar, krugova bliskih Matici hrvatskoj te bosanskohercegovačkih studenata koji su studirali u Zagrebu. Odnosi bosanskohercegovačke političke elite spram Zagreba od početka su bili proturječni: od zajedničkog suprotstavljanja Beogradu, do distanciranja od Hrvatskog proljeća. Autor smatra kako u vezi s tim ima još otvorenih pitanja, primjerice, poput socijalne podloge nositelja Hrvatskog proljeća u Bosni i Hercegovini, na koja historiografija tek treba dati odgovore.

Posljednji je prilog ovog tematskog bloka „Liberalna koalicija“ između saradnje i nerazumevanja: odnos političkih elita Srbije i Hrvatske 1969.-1971. Milivoja Bešliina. Autor analizira odnos Hrvatske i Srbije unutar jugoslavenskog državnog okvira u razdoblju 1968.-1971. godine. Odnosi rukovodećih struktura kretali su se od suglasnosti do konflikta. Autor navodi najvažnije elemente zajedničkih ciljeva: obrana od arbitrarnog djelovanja saveznog političkog centra, daljnja liberalizacija i demokratizacija samoupravnog socijalizma, ostvarivanje politike „čistih računa“ i dr. Oprečni stavovi najbolje su se mogli vidjeti u različitom shvaćanju hrvatsko-srpskog dijaloga, nejednakom tretiranju republičkih nacionalizama, drugačijih pristupa Titu i sl. Usprkos neslaganjima, Nikezić se u Karađorđevu usprotivio nasilnoj smjeni vodećih ljudi CK Hrvatske i gušenju Hrvatskog proljeća.

U trećem tematskom bloku pod naslovom *Političke koncepcije, akteri, frakcije: hrvatsko društvo u vrijeme Hrvatskog proljeća* devet je tekstova (Latinka Perović, Goran Sunajko, Iva Lučić, Ivan Markešić, Krešimir Mićanović, Suzana Coha, Snježana Koren, Tihomir Ponoš i Srđan Grbić) koji problematiziraju razvojne faze političkih i društvenih reformi i njihovu praktičnu provjeru u hrvatskom/jugoslavenskom društvu u vremenu kad je bilo očito da sustav okoštalih struktura postaje kočnicom razvoja. Velika većina hrvatskog društva sve je aktivnije sama počela intervenirati u njegov razvoj. Tada su, doduše u kratkom vremenu, politički aktivne

društvene skupine vrlo različitog usmjerenja dobile realnu mogućnost ne samo iskazati svoje stavove, već ih braniti i širiti. Autori ovoga tematskog bloka pokušali su dati povijesni okvir zbivanja, smjestiti u nj ključne događaje te objasniti epilog XXI. sjednice na kojoj je osuđena federalizacija Partije u korist demokratskog centralizma.

U tekstu *Prilog proučavanju Hrvatskog proljeća* Latinka Perović, kao istaknuta političarka iz skupine tzv. srpskih liberala i sudionika ključnih zbivanja, iznosi neke nove faktografske podatke koji će svakako koristiti u daljnjim istraživanjima fenomena Hrvatskog proljeća. Autorica X. sjednici CKSKH 1970. pridaje ključnu ulogu u političkim previranjima koja su uslijedila na razini cijele države. Na njoj su se demokratski usmjerene političke snage, predvođene Savkom Dabčević-Kučar i Mikom Tripalom, pokušale obračunati s unitarizmom. Latinka Perović pritom daje iznijansiranu sliku odnosa snaga u Hrvatskoj i Srbiji nakon X. sjednice, a također iznosi i nepoznate detalje iz Karađorđeva. Smatra kako je pad hrvatskog rukovodstva na XXI. sjednici Predsjedništva SKJ unaprijed bio pripremljen.

Iako u javnosti i danas prevladava stav kako ustavne promjene, inicirane Hrvatskim proljećem, u biti nisu ništa promijenile jer su centralizam i unitarizam i nakon donošenja ustava 1974. ostali na snazi, ustavne su promjene imale presudan utjecaj na afirmaciju hrvatske samostalnosti u 1990-ima. Pokazalo se, kako u svom prilogu tumači Goran Sunajko, da je Miko Tripalo bio vodeći arhitekt ustavnih reformi i jedan od njihovih najgorljivijih branitelja koji je pozvao društvo da ih podrži. Također, popis stanovništva iz 1971., odnosno osvjetljavanje njegove političke dimenzije, još uvijek u historiografiji nije temeljito raspravljen, o čemu u sklopu ovog tematskog bloka piše Iva Lučić. Posebno se to odnosi na problem konceptualizacije takozvanog vertikalnog spora kategorije „Jugoslaven“ i horizontalnog spora kategorije „Musliman“ te promjenama koje su se dogodile u nacionalnoj strukturi stanovništva.

Važna pitanja koja se otvaraju u ovom bloku u vezi s ukupnim fenomenom Hrvatskog proljeća, između ostalih su odnos Katoličke crkve i njezine šutnje, o čemu detaljnu analizu daje Ivan Markešić, zatim prijepori oko položaja i naziva hrvatskoga jezika nakon ustavnih jezičnih odredbi, o čemu piše Krešimir Mićanović.

Suzana Coha svoj je prilog posvetila Hrvatskom proljeću kao mitskoj i traumatičnoj epizodi koja svoj odraz nalazi u suvremenoj hrvatskoj književnosti i književnoj znanosti. Ističe kako je govor o Hrvatskom proljeću oslobođen bremena političke cenzure tek od početka 1990-ih.

U sklopu ovog tematskog bloka posebno valja istaknuti prilog Snježane Koren o udžbenicima povijesti i udžbeničkoj historiografiji 1971.-2011. koji govori kako su ključni elementi narativa o Hrvatskom proljeću ostali više-manje identični u svim udžbenicima u posljednjih dvadesetak godina. Vrlo zanimljive i nepoznate obavijesti pruža tekst Tihomira Ponoša o studentskom pokretu u Hrvatskom proljeću kojega se smatra zametkom kasnijeg političkog pluralizma te na kraju prilog Srđana Grbića o viđenju procesa koji su zahvatili Hrvatsku krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina iz perspektive zapisa Čede Grbića, jednog od vodećih političara toga vremena, čime se daje vrijedan doprinos razumijevanju ideološke i političke klime toga vremena.

U četvrtom tematskom bloku *Hrvatsko proljeće i suvremena Hrvatska (1971.-1991.-2011.)* dva su priloga (Albert Bing i Tvrtko Jakovina) koja s gledišta suvremene hrvatske povijesti Hrvatsko proljeće promatraju kao važnu kariku povijesnog kontinuiteta u kojemu su refleksije prošlosti u pravilu povezane sa sadašnjošću. Naime, promatranje događaja iz povijesne perspektive uvijek nameće problem prijenosa ideja, povijesnih iskustava i utjecaja prošle stvarnosti na sadašnjost. Te su ideje prenosili pripadnici političke, društvene i kulturne elite oblikovavši

različite političke matrice na hrvatskoj političkoj sceni 1990-ih godina sve do danas. One su se mogle dobro vidjeti ne samo u Zagrebu, nego i na takozvanoj periferiji, u manjim gradovima Hrvatske. Hrvatsko proljeće pokazuje da je bilo prisutno posvuda, da je ostavilo dubok trag, dodirnuvši doslovce svakoga. Upravo te činjenice potvrđuje njegovu pluralnost i masovnost.

Zanimljivost ukratko prikazanih tekstova proizlazi iz povijesnog okvira u koji se već dugo vremena jasno smjestio period koji opisuju autori zbornika *Hrvatsko proljeće, 40 godina poslije*. Kao jedan od prijelomnih povijesnih događaja 20. stoljeća Hrvatsko je proljeće zauvijek utisnuto u kolektivnu memoriju, bez obzira na njegove terminološke inačice – Hrvatsko proljeće, hrvatski reformski pokret, masovni pokret, maspok, hrvatski liberalni pokret i sl. Hrvatsko je proljeće ukazalo na spoznaju da se postavljene dogme koje je iznjedrio socijalistički poredak ne mogu zauvijek održati, nudeći pritom sveobuhvatnu ideju i praksu novih, demokratskih društvenih i političkih odnosa. Bez obzira što je doživjelo formalni politički slom, gledano iz današnje perspektive, Hrvatsko je proljeće ostavilo trajne pozitivne plodove današnjim naraštajima.

Dosadašnja historiografija tek je djelomično uspjela dati odgovore na brojna ključna pitanja koja su u vezi s Hrvatskim proljećem ostala do danas otvorena, primjerice, poput uloge JNA, uloge SSSR-a, djelovanja tajnih službi, položaja Hrvatske nakon Karađorđeva i drugo. Stoga je zbornik *Hrvatsko proljeće, 40 godina poslije* ozbiljan pokušaj sveobuhvatnog osvjetljavanja različitih aspekata tih važnih zbivanja, s ambicijom da dugoročno bude djelo koji će se svakako smatrati jednim od temeljnih doprinosa u ukupnom poznavanju ovog fenomena.

Božena Vranješ-Šoljan

Knjige

Jacques Le Goff, *Sveti Franjo Asiški, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 2011, 226 str.*

Znameniti francuski povjesničar Jacques Le Goff u ovom se izdanju pozabavio likom i djelom jednog od najutjecajnijih svetaca zapadnog kršćanstva sv. Franjom Asiškim. Nakon kratkog *Predgovora hrvatskom izdanju* (5-6) s. Judite Čovo, knjiga započinje *Proslavom* (7-10) u kojem autor navodi motive koji su ga naveli na pisanje ove knjige, prije svega fascinacija povijesnom ličnošću i djelovanjem Franje Asiškog te ogromni utjecaj koji je, kroz svoja djela, ovaj svetac izvršio na misao zapadne kulture od 13. stoljeća pa sve do danas. U kratkim crtama opisuje tekstove sadržane u knjizi i napominje da su to samostalni članci izdani u raznim svjetskim časopisima te su za ovu prigodu sabrani u knjigu, a obrađuju neke aspekte života i djelovanja sv. Franje. Zatim slijedi kratka *Kronologija* (11-14), a obuhvaća kronološki pregled života sv. Franje od njegovog rođenja 1181. ili 1182. do ustoličenja Životopisa o ovom svecu 1266. godine, četrdeset godina nakon njegove smrti, autora sv. Bonaventure, kao kanonskog životopisa sv. Franje.

Prvi tekst nazvan *Franjo Asiški između obnove i utega feudalnog svijeta* (15-30) prvobitno je objavljen na engleskom i talijanskom jeziku u posebnoj broju međunarodne teološke smotre *Concilium* 1981. godine, a svojim sadržajem, za ovu knjigu, ima uvodni karakter. U njemu se autor pozabavio društvenim i kulturnim ozračjem na prijelazu iz 12. u 13. stoljeće kada se pojavljuje Franjo Asiški. Vrijeme je to obilježeno gospodarskim i demografskim razvojem, jačanjem urbanih cjelina kao centara znanja te gospodarske, kulturne i političke moći. U Crkvi je to razdoblje kada se odvijaju procesi gregorijanske obnove, ali i vrijeme kada Rimsku kuriju ne uspijeva na zadovoljavajuć način riješiti probleme povezane s križarskim pohodima i pojedinim vjerskim pokretima unutar i izvan Crkve.

Sljedeći naslov *Upotrazi za pravim svetim Franjom* (31-97) prvi put je objavljen na talijanskom jeziku pod naslovom „Franjo Asiški“ u: *I Protagonisti della storia universale*, vol. IV, *Christianesimo e Medioevo*, u Milanu 1967. godine. Cilj rada je, kao što i naslov sugerira, doći do autentičnih ideja za koje se zalagao ovaj svetac. Naime, kao i kod mnogih utjecajnih povijesnih ličnosti, i u ovom slučaju se nakon smrti Franje Asiškog 1226. godine nastojalo interpretirati i prisvojiti učenje sveca kako bi se legitimirali stavovi raznih struja koje su djelovale unutar franjevačkog pokreta. Kako bi bile spriječene podjele unutar Reda, sv. Bonaventura je 1266. napisao djelo *Životopis* koje kompromisnim riješenjem nastoji pomiriti suprotstavljene strane te se istovremeno nalaže uništavanje svih ostalih spisa vezanih za Franju Asiškog. No upravo zbog tog kompromisnog karaktera *Životopisa* sv. Bonaventure ne može se prihvatiti ovaj izvor kao autentično djelo koje govori o životu sv. Franje. Trebalo je pričekati sve do 19. stoljeća kada počinje preispitivanje *Životopisa* i dolazi do pokušaja da se nađu vjerodostojni izvori, sačuvani kroz povijest, o životu ovoga sveca. U tom smislu i autor nastoji rasvijetliti bitne odrednice Franjinog života i utvrditi svečevu vlastitu misao prekrivenu interpretacijama raznih struja unutar Crkve. Kronološki analizira važne događaje životnog puta Franje Asiškog, od njegovog rođenja pa sve do smrti, da bi se u drugom dijelu teksta pozabavio Franjinom ostavštinom, prije svega pisanim tekstovima koji se pripisuju ovom važnom svecu zapadnog kršćanstva.

Treći naslov *Rječnik društvenih slojeva kod Franje Asiškoga i njegovih životopisaca iz XIII. stoljeća* predstavljen je u *Ordres et clarisses, Colloque d'histoire sociale*, Saint-Cloud 1967. godine. Korpus koje obuhvaća ovo istraživanje uključuje tekstove sv. Franje (dva Pravila, Oporuka, pisma, molitve i liturgijski tekstovi) i radove njegovih životopisaca: Tome Čelanskog, Julijana Špajerskog, Henrika d'Avranches, sv. Bonaventure, Jakova iz Voragine te nepoznatog njemačkog benediktinca iz samostana u Oberaltaichu u Bavarskoj. Cilj je analize, koristeći se terminologijom upotrijebljenom u spomenutim tekstovima, doprijeti do percepcije koju je sv. Franjo imao o sebi, ljudima i vremenu u kojem je živio. Sam autor najbolje sažima svoju namjeru u rečenici: „Ta cjelina tekstova doista izgleda povoljnom za proučavanje odnosa između društvenog rječnika koji se tu pojavljuje i onoga što se u suvremenim znanstvenim izričajima može opisati kao društvena zbilja.“ Ono što Franjo Asiški uočava je postojanje mnogobrojnih suprotstavljenih suparničkih odnosa u društvu kao što su: bogat-siromašan, obrazovan-neobrazovan, klerik-laik itd. Takve odnose nastoji zamijeniti društvom utemeljenim na obiteljskim odnosima, što pokušava prakticirati i u svom Redu sa željom da ga formira kao neku vrstu obitelji. Izražava nepovjerenje prema svima onima koji se izdižu iznad drugih, moći koja proizlazi bilo iz bogatstva, znanja ili položaja te posljedično tome teži za izjednačavanjem na najponiznijoj razini.

Posljednji članak naslovljen *Franjevaštvo i kulturni obrasci XIII. stoljeća* (159-212) rasprava je iz Asiza 1980. godine, objavljena 1981. u svesku *Studi francescani, Asiz*. Le Goff nastoji izdvojiti ključne pojmove mentaliteta i osjetljivosti 13. stoljeća, opisujući pritom cjelokupni kulturni svijet toga doba, te prikazati stav franjevaca u odnosu na tako utvrđene obrasce. Podjela koju autor prati je sljedeća: obrasci s percepcijom prostora i vremena (grad, crkva, kuća, novost, pamćenje), obrasci povezani s gospodarskim razvitkom (novac i rad), obrasci povezani s ustrojem općeg ili građanskog društva (staleži, laici, žena, dijete, milosrdna ljubav), obrasci povezani s ustrojem vjerskoga društva (prelatura i bratstvo), obrasci povezani s kulturom u pravom smislu (umni rad i znanost, riječ, pučki jezik, računanje), obrasci ponašanja i osjetljivosti (otmjenoost, ljepota, radost, smrt), etičko-vjerski obrasci u užem smislu (pokora, siromaštvo, poniznost, čistoća, molitva, svetost) i tradicionalni obrasci svetog (san i viđenje, čudo, vraćanje, egzorcizam).

Na kraju knjige nalaze se *Kratice* (213-214), *Bibliografija* (215-221) i *Sadržaj* (223-226). Da zaključim, knjiga Jacquesa Le Goffa *Sveti Franjo Asiški* usredotočena je na tri teme: vrijeme i društvo u kojem živi sv. Franjo, njegov lik i djelo te njegovu ostavštinu u obliku franjevačkog reda. Stoga ovu knjigu vrijedi uzeti u ruke iz dva razloga. Prvi je zasigurno želja da se nauči nešto ili samo prošire horizonti o važnom svecu kao što je sv. Franjo Asiški, a drugi je sam autor koji se svojim umijećem pisanja ne zadržava na pukom prepričavanju životopisa već nastoji temeljitim analizama proniknuti u povijesnu osobnost i razdoblje koje proučava. Jedini nedostatak hrvatskog izdanja knjige jest povremeno nejasan prijevod čemu je, bez sumnje, osnovni uzrok činjenica da prijevod knjige nije predan na recenziju nekom od niza hrvatskih znanstvenika koji vrlo dobro poznaju kako povijesno okruženje u kojem je Franjo živio tako i ukupnost njegovih teoloških i socijalnih promišljanja.

Ivan Šutić

Castilia Manea Grgin, *Povijest karaševskih Hrvata u rumunjskom Banatu (16.-18. stoljeće)*, FF press, Zagreb 2012, 304 str.

Knjiga dr. Castilie Manee Grgin *Povijest karaševskih Hrvata u rumunjskom Banatu (16.-18. stoljeće)* govori o socijalnom razvoju karaševskih Hrvata od 16. do 18. stoljeća. Karaševski Hrvati su nedovoljno poznata autohtona hrvatska manjinska zajednica koja živi u brdovitom dijelu rumunjskog Banata. Premda se hrvatska i rumunjska historiografija bavila problematikom Karaševaca, ti su radovi pretežno ostali u domeni lingvističkih rasprava, pokušavajući odgovoriti na pitanje njihova podrijetla i razdoblja dolaska njihovih predaka u današnji zavičaj.

Nasuprot tome, ova knjiga na znanstveni način rasvjetljava povijest karaševskih Hrvata u kasnom srednjem i ranom novom vijeku o čemu se u hrvatskoj historiografiji do danas gotovo ništa nije znalo. Na temelju neobjavljenih i tiskanih izvora te postojeće literature, interdisciplinarnim pristupom i složenom znanstvenom metodologijom autorica je pokušala odgovoriti na nekoliko ključnih istraživačkih pitanja koja do danas nisu u cijelosti znanstveno rasvjetljena, a koja bacaju novo svjetlo na društveni razvoj rumunjskih Hrvata. Knjiga daje uvid u posebnosti stoljetnih povijesnih okolnosti u kojima su živjeli rumunjski Hrvati, čime je autorica dala značajan doprinos poznavanju njihove povijesti, društvenog, gospodarskog, vjerskog i kulturnog razvoja. U njoj je autorica rekonstruirala razne aspekte društvenog razvoja karaševskih Hrvata u razdoblju osmanske i habsburške vladavine. Cilj i okvir istraživanja odredili su odabir pitanja na koja je u ovom djelu autorica pokušala odgovoriti, primjerice, pitanje podrijetla te područja i vremena dolaska Karaševaca u današnji zavičaj, utjecaja osmanskih i habsburških vlasti na demografska kretanja, strukture zanimanja stanovništva, razloga dolaska katoličkih misionara – isusovaca i bosanskih franjevac u to područje i drugo.

Osim uvodnog dijela, zaključka, priloga, popisa izvora i literature, knjiga sadrži pet opširnih poglavlja. U prvom poglavlju autorica govori o političkom, ekonomskom, društvenom i vjerskom okviru u kojima žive karaševski Hrvati od druge polovice 16. te u 17. i 18. stoljeću. Njihov društveni razvoj u spomenutom razdoblju možemo razumjeti jedino u širem kontekstu, analizom društvenih procesa koji su utjecali na područje njihova prebivanja. Stoga autorica kronološki analizira Banat, najprije u razdoblju osmanske vlasti kada je više od jednog i pol stoljeća djelovao kao Temišvarski ejalet, a zatim u razdoblju habsburške dominacije u 17. i 18. stoljeću. Banat je od početka bio važno područje u organizaciji osmanskih pohoda prema zapadu. Postavši poprištem vojnih operacija često je tijekom druge polovice 17. stoljeća prelazio iz ruku Osmanlija u ruke Habsburgovaca. Nastanak, oblikovanje i djelovanje osmanske uprave u Banatu autorica tumači kao složeni proces u kojemu su se izmjenjivali nejednaki razvojni ritmovi, ovisni ponajprije o promjenama u odnosu snaga između Osmanlija i Habsburgovaca. U vrijeme postojanja Temišvarskog ejaleta osmanske su vlasti utemeljile vlastito zakonodavstvo i sudstvo, a u skladu s tim uspostavljen je i osmanski tip feudalnog sustava. Analizirajući sve postojeće inačice poreznog sustava autorica na temelju raspoloživih izvora zaključuje kako je u 17. stoljeću i na tom području započeo opći trend većeg oporezivanja seljaka. U vezi s tim kretala se i dinamika stanovništva Temišvarskog ejaleta, odnosno povezanost privrednih djelatnosti s demografskim rastom ili padom. Autorica se priklanja mišljenju da prevlast stočarstva nad poljoprivredom nije nastala zbog loših uvjeta poljoprivredne proizvodnje, već su dominaciju stočarstva odredile visoke cijene stoke koje su se mogle dobiti izvozom u europske zemlje. Osim prevladavajućeg stočarstva i poljoprivrede, značajnu ulogu igrali su obrt i trgo-

vina – podjednako unutarnja i vanjska. Po svemu sudeći, ističe autorica – 70-ih godina 16. stoljeća Temišvarski je ejalet bio među najbogatijim pokrajinama Osmanskog Carstva. Nakon gospodarskog i demografskog uspona uslijedio je pad, dijelom uzrokovan nestabilnim političkim stanjem, ali i gospodarskom krizom i padom vrijednosti novca.

Autorici je znatno lakše bilo utvrditi elemente društvenog razvoja Banata pod dominacijom habsburške vlasti jer su izvori za to razdoblje brojniji i pouzdaniji. Tada, kako ističe, Banat dobiva status krunske domene i domene carske komore pod upravom dvorskih tijela i „postaje laboratorij u kojemu su državne vlasti eksperimentirale s merkantilističkim idejama.“ Reintegracija Banata u europski politički, gospodarski i kulturni krug bio je težak i dugotrajan proces. Ipak, zaključuje kako su mnoge mjere koje je poduzeo bečki dvor u 18. stoljeću ostavile tragove koji su vidljivi do danas. Važno pitanje u sklopu ovoga dijela je brojčano stanje stanovništva Banata početkom 18. stoljeća. Autorica iznosi različita historiografska gledišta prema kojima broj stanovnika varira od nepunih 100.000 do 250.000 pa i 300.000. No, važnije od samog broja je detaljno razlaganje populacionističke politike Beča, unutar koje se odvijao i proces kolonizacije Banata. Rezultati te politike, ističe autorica, bili su vidljivi već potkraj 18. stoljeća kad je Banat premašivao 630.000 stanovnika. Porast njegova stanovništva zaista je bio impresivan jer je u nepuna dva desetljeća iznosio 68%. Porast se pripisuje doseljenicima poglavito iz Njemačke, Srbima i Bugarima te Rumunjima iz Vlaške. Dakako da je kolonizacija uvelike promijenila postojeću narodnosnu i vjersku strukturu stanovništva Banata. Autorica naglašava da su sredinom 70-ih godina 18. stoljeća u Banatu Rumunji činili otprilike 59% ukupnog stanovništva, 27% činili su Srbi i Grci, 14% Nijemci, a preostali, neznatan postotak činili su Mađari, Bugari i Židovi. Unatoč činjenici da su pravoslavni činili apsolutnu većinu stanovništva u vrijeme izravne habsburške vlasti, katolicizam je imao službenu prevlast, a raznim akcijama učvršćivanja katolicizma postignuto je stanje u kojemu su bile dopuštene jedino pravoslavna i katolička vjera.

U drugom poglavlju pod naslovom *Karaševski Hrvati: ljudi i prostor* autorica ulazi u jedan od najsloženijih historiografskih problema povijesti rumunjskih Hrvata – a to je pitanje njihovog podrijetla. Zamršene hipoteze o podrijetlu Karaševaca stvorile su pravi historiografski čvor koji je autorica strpljivo morala raspetljati. U mnoštvu kontroverzi oko tog pitanja autorica je utvrdila da su se u etničkom smislu Hrvati Karaševci oblikovali pod lokalnim etnonimom u današnjem zavičaju te da su se u hrvatski nacionalni korpus počeli uključivati od početka 20. stoljeća, dok je još uvijek trajao proces integracije moderne hrvatske nacije. Autorica drži da se to dogodilo poglavito putem katolicizma, o čijim tragovima postoje podaci već na početku 16. stoljeća. Dr. Manea Grgin s pravom se priklonila uvriježenom znanstvenom stavu prema kojemu pripadnost jednoj etničkoj zajednici nipošto nije određena krvnim podrijetlom niti jezikom, već prihvatanjem kulture dotične skupine, što uključuje tradiciju (mit) o zajedničkom podrijetlu.

Problem vremena dolaska Karaševaca u današnji zavičaj drugo je zamršeno pitanje na koje je autorica u svojoj knjizi pokušala odgovoriti. Tek mali broj izvora koji se mogu smatrati pouzdanima nisu bili smješteni u povijesno-politički kontekst nekadašnje jugoistočne Ugarske, Temišvarskog ejaleta, odnosno habsburškog Banata. Stoga je autorica izabrala jedini logičan pristup, rekonstruirati povijest karaševskog područja u povijesnoj perspektivi i na taj način pokušati utvrditi vrijeme dolaska Karaševaca na to područje. U vezi s tim ističe dokument iz 1550. koji je istraživačima promaknuo, a koji prema mišljenju autorice, ima ključno značenje. Sadržaj dokumenta odnosi se na obrambeni sporazum između oppiduma Karaševo i kraljev-

skog grada Karansebeša koji sadrži podatke o precima današnjih Karaševaca. Konkretno, u dokumentu se spominje nekoliko prezimena koja postoje do danas. Autorica daje posebnu važnost tom izvoru jer on nedvosmisleno potvrđuje da se barem dio predaka karaševskih Hrvata naselio u Karaševo najkasnije u prvoj polovici 16. stoljeća, a vjerojatno već i u drugoj polovici 15. stoljeća. Spomenuti izvor iz 1550. ujedno je i najraniji dostupan izvor u kojemu se Karaševo spominje kao oppidum. Prateći razvoj Karaševa, autorica detaljno rekonstruira političke i društvene promjene koje su se dogodile tijekom sljedeća dva stoljeća. Pritom se, dakako, oslanja na različite izvore iz kojih prikazuje složeno ispreplitanje vrhovne vlasti, politike i crkvene jurisdikcije te čitatelja zapravo uvodi u pravi kaleidoskop društvenih odnosa. U 18. stoljeću, na prvoj poznatoj karti Banata iz 1723.-25. prikazana su uz Karaševo i druga naselja, dok topografska karta, izrađena 1769.-72., navodi ne samo naselja već i broj obitelji. Autorica iznosi da je u osam naselja (Karaševo, Klokotić, Ravnik, Lupak, Nermet, Vodnik, Jablača i Kurjačica) prema navedenom izvoru živjelo 1.329 obitelji s oko 6.645 stanovnika. Taj se broj s vremenom povećavao, što autorica dokumentarno navodi. Porast stanovništva dovodi se korelativno u vezu s relativnim razdobljem mira i nove geografije trgovine koja je uzrokovala promjene u gospodarskoj i društvenoj strukturi karaševskih Hrvata, o čemu autorica detaljno govori u trećem poglavlju svoje knjige.

Gospodarske djelatnosti dobro pokazuju popisi poreznih opterećenja stanovnika Karaševa prema spahiji. S obzirom na gospodarsku strukturu, u osmanskome razdoblju karaševski Hrvati su se bavili različitim granama agrarne proizvodnje, pčelarstvom i svinjogojstvom. U nekim proizvodnim granama uspijevali su proizvoditi za tržište, osobito proizvode koji su postizali višu cijenu, kao što je, primjerice, bio med. Uz poreze na poljoprivrednu proizvodnju, stanovnici Karaševa spahiji su plaćali ispendžu i druga davanja. U nedostatku izvora o gospodarskim aktivnostima u 17. stoljeću autorica daje zanimljive podatke o načinu prehrane koji je, ističe, vrlo sličan seljacima u zapadnoj Europi. Malo je naime bilo kvalitetnijih namirnica – mesa, vina i pšeničnog kruha. U razdoblju habsburške uprave, od kraja 17. i tijekom 18. stoljeća, kako pokazuje autorica, socijalna slika karaševskih Hrvata se postupno mijenjala – izdvajanjem seoskih kneževa, vojnih časnika i učitelja stvorio se tanak sloj društvene elite. Istraživanje je pokazalo da se karaševsko stanovništvo, nakon stoljeća demografske stagnacije (od kraja 16. do kraja 17. stoljeća), tijekom 18. stoljeća brojčano oporavilo, što se dovodi u vezu s mogućom diversifikacijom gospodarskih aktivnosti. Pojavljuje se rudarska proizvodnja, a ekonomski napredak stanovništva bio je vidljiv kroz različite oblike poljoprivredne proizvodnje i drugih djelatnosti kao što je proizvodnja šindre, gašenje vapna, proizvodnja salitre i drugo. Socijalnu sliku karaševskog društva u 18. stoljeću nadopunjuju i stranci. Autorica podrobno opisuje upravno-politički status Karaševa kao jednog od najvećih banatskih naselja koje je u 18. stoljeću postalo sjedište distriktualnog podupravitelja. Tu su relativno važnu administrativnu dužnost u pravilu obnašali Nijemci. Matične knjige župnog arhiva u Karaševu bilježe u pola stoljeća (1728.-1758.) deset podupravitelja, prema prezimenima uglavnom njemačkog podrijetla. Njihova funkcija u pravilu im je osiguravala uspon na društvenoj ljestvici. Važan dio društvene, ovaj put domaće elite, činili su kneževi i oberkneževi čija je funkcija bilo sudstvo u najnižoj pravosudnoj instanci. Sudilo se po običajnom pravu i nekim odredbama crkvenih zakonika. Zanimljiv podatak koji iznosi autorica jest da su kneževi i oberkneževi često bili pozivani na rasprave kao svjedoci, a mogli su biti i jamci. Za izvršenje manjih kazni, rabili su štap i lisice za one koji su narušavali mir ili su izražavali neposluš. Njihov položaj u društvu

osiguravao im je i razne vrste materijalnih privilegija, a česti sukobi knezova i seoskih zajednica obilježili su svakodnevni život Banata u 18. stoljeću.

Četvrto poglavlje knjige bavi se crkvenim prilikama kod karaševskih Hrvata u 17. i 18. stoljeću. U vrijeme osmanske vladavine u dokumentu pape Grgura XIII. iz 1572. spominju se franjevci i njihov samostan u Karaševu. Autorica ističe da je Karaševo bilo važno misionarsko mjesto i važna župa u Banatu. Odlukom Kongregacije za širenje vjere u Karaševu je utemeljena misija bosanskih franjevaca. Prvi voditelj bosanske misije u Karaševu bio je Marko Bandulović, podrijetlom iz Bosne. U 18. stoljeću karaševsku župu drže isusovci, od kojih se za trojicu pouzdano zna da su bili Hrvati. Autorica detaljno opisuje djelatnost franjevačkih i isusovačkih misionara u vrijeme protureformacije, njihov odnos prema lokalnom stanovništvu, osobito misiju isusovca Marina Bunića i njegova osebujna zapazanja o „stanju vjere“ među samim Karaševcima. Jednako detaljno autorica govori i o misijama bosanskih franjevaca u 17. stoljeću na području osmanske Ugarske, a u sklopu toga i u Banatu, odnosno Karaševu. Autorica dokumentarno dokazuje kako je misionarska uloga franjevaca u brojnim slučajevima odudarala od službene politike Rima. Južna je Ugarska, naime, bila prostor u kojem su se katolički, pravoslavni i protestantski svećenici, u uvjetima nepostojanja crkvenih organizacija i manjka svećenika, natjecali u pridobivanju što više vjernika iz redova drugih kršćanskih grupa. Tako je, primjerice franjevac Ivan Dežmanić, prema vlastitom svjedočenju, propovijedima uspio vratiti velik broj otpadnika od katoličanstva u krilo Crkve te istovremeno preobratiti na katoličku vjeru druge stanovnike svoga mjesta. Spomenute iskaze autorica dakako uzima s rezervom te zaključuje kako su „preobraćenja bila, uz mučeništvo, misionareva slava te da treba pažljivo razmatrati njihovu vjerodostojnost“. Unatoč brojnim poteškoćama koje su sredinom 17. stoljeća dovele do raspada misije bosanskih franjevaca, ona je predstavljala važnu etapu franjevačke ekspanzije u Banatu. U 18. stoljeću dušebrižničku ulogu u Karaševu preuzimaju opet isusovci, a zatim franjevci provincije bugarsko-vlaške.

Posljednje poglavlje autorica posvećuje procesu opismenjavanja i posljedično nastanku lokalne inteligencije kod karaševskih Hrvata u 18. stoljeću. Počeci školstva na tom području povezuju se s prisutnošću isusovaca. Autorica navodi podatke o izgradnji prve škole u Karaševu 1760. i prvom domaćem učitelju, Luki Katiću, zatim o školama u drugim mjestima koje su također dobile domaće učitelje. Pravi proces opismenjavanja dogodio se u vrijeme prosvijećenog apsolutizma kojim je ujedno bilo obuhvaćeno čitavo područje Monarhije. Taj je proces omogućio karaševskom društvu stvaranje prve razine vlastite inteligencije koja će se tijekom 19. stoljeća dodatno razviti.

Ovom se knjigom, ovdje tek fragmentarno prikazanom, autorica upustila u pionirski poduhvat rekonstrukcije socijalne povijesti karaševskih Hrvata. Širinom metodološkog pristupa, odličnim poznavanjem višejezičnih izvora, suverenim snalaženjem u izboru literature, poznavanjem dosega hrvatske, rumunjske i regionalne historiografije, originalnošću koncepcije, kao i utemeljenošću zaključaka, dr. Castilia Manea Grgin napisala je djelo koje će biti nezaobilazno u svakom daljnjem znanstvenom proučavanju karaševskih Hrvata.

Božena Vranješ-Šoljan

Historiografsko čitanje knjige *Hrvatska ševčenkiana* (priredio Jevgenij Paščenko, Hrvatsko-ukrajinsko društvo, Zagreb 2011, 214 str.)

U izdanju Hrvatsko-ukrajinskog društva 2011. godine objavljena je knjiga *Hrvatska ševčenkiana*, koju je priredio Jevgenij Paščenko. Riječ je o šestoj knjizi iz edicije *Ucrainiana croatica*.

U knjizi su predstavljeni hrvatski tekstovi o ukrajinskom književniku i slikaru Tarasu Ševčenku (9. III. 1814. – 10. III. 1861.) objavljeni u razdoblju od 1887. do 2007. godine. Prije tih tekstova priređivač je u uvodu („Hrvatska riječ o Ševčenku“, str. 5-13) prikazao neke osobine hrvatske recepcije Tarasa Ševčenka, te „središnje figure u stvaranju predodžbi i saznanjima o ukrajinskoj književnosti u Hrvatskoj“ (str. 5). Ševčenko je značajan ne samo za ukrajinsku književnost, već i za ukrajinsku povijest, jer je probudio usnulu ukrajinsku nacionalnu svijest, a njegovi vatreni stihovi bili su „oštri pamflet protiv gospodujućeg režima ruskih careva te protiv narodnog robovanja“ (S. Lukjanović, str. 94).

Središnji dio knjige čine tekstovi Augusta Harambašića, Čire Bragalje, Milana Popovića, Petra Grgeca, Milana Petaneka, Franje Bučara, Josipa Badalića, dvojice ukrajinskih emigranta koji su se našli u Hrvatskoj nakon Prvog svjetskog rata (St. Lukjanovića i M. Hardovyja), te Zvonimira Vukelića, Antina Ivachnjuka, Zynovija Patola, Branka Krmpotića, Ive Kozarčanina, Stanka Gašparovića, Aleksandra Flakera i Jevgenija Paščenka o velikanu ukrajinske književnosti (str. 15-211). Većina spomenutih tekstova pisana je prigodom obljetnica Ševčenkovog rođenja i smrti. Analizirajući vrijeme prve objave tih tekstova, šest ih je iz vremena Austro-Ugarske Monarhije, sedam iz međuratnog razdoblja, dva su iz vremena Drugog svjetskog rata, dva iz razdoblja druge Jugoslavije, te jedan s početka 21. stoljeća.

Iako prvenstveno namijenjena povjesničarima književnosti, knjiga *Hrvatska ševčenkiana* zanimljiva je i povjesničarima. U izabranim se tekstovima kroz životopise Ševčenka provlači ukrajinska povijest, otkiva se hrvatska percepcija ukrajinskog i susjednih mu naroda, te stavovi samih autora o suvremenim zbivanjima ne samo na području Ukrajine, već i u Hrvatskoj.

Autori pišući o Ševčenku spominju ukrajinsku povijest. To je uostalom i neodvojivi dio njegovih djela, jer je on – „zadojen narodnom historijom“ (M. Popović, str. 63) – teme svojih pjesama crpio iz ukrajinske povijesti. Pritom je u dijelu tekstova o Ševčenku istaknuto ugnjetavanje ukrajinskog naroda od vladajućeg carskog režima u vrijeme njegova života i obračun tog režima s neistomišljenicima, za što je upravo Ševčenko sjajan primjer. Naglasak na ukrajinskoj povijesti izražen je u člancima M. Popovića, P. Grgeca i M. Hardovyja. Potonji je istaknuo značaj Istočne Galicije za ukrajinski preporod. Nama je to osobito zanimljivo zbog toga što se Trojedna Kraljevina s Galicijom tada nalazila u istoj državi – Austro-Ugarskoj Monarhiji. Autori su se dotakli i suvremenih ukrajinskih političkih, ali i znanstvenih i kulturnih prilika jer je Ševčenko *središnja osoba u prezentiranju sudbine svoje zemlje*. Kroz te tekstove autori su upoznavali europsku javnost s ukrajinskim nacionalnim pitanjem.

Kroz objavljene tekstove vidljiva je percepcija Ukrajine i Rusije koja je vladala u hrvatskoj javnosti; u njima se „odražavaju putovi i forme spoznaje hrvatske društvene misli o Ukrajini“ (J. Paščenko, str. 6). Kako su Ukrajinci u vrijeme Ševčenkova života živjeli pod ruskom carskom vlašću, autori se dotiču i ruskih prilika i carskog ruskog režima. Vidljivo je da ne osuđuju ruski narod, nego nasilno rusificiranje, imperijalističku politiku i hegemoniju, tj. mahnuti carski despotizam i carsko divljaštvo, zbog kojeg su slobodoumni bili protjerivani i zatvarani po tamnicama Kavkaza, Sibira...

Dio autora je usporedio Hrvatsku i Ukrajinu. Primjerice, M. Hardovj je istaknuo sličnost ukrajinskog i hrvatskog narodnog preporoda, dok je P. Grgec uspoređujući inteligenciju dva naroda osudio hrvatsku, jer nije poput ukrajinske koja o svom nacionalnom pitanju informira Europu. Isti se u tekstu iz 1914. godine osvrnuo na činjenicu da ni Ukrajina ni Hrvatska nisu našle mjesto za obilnim stolom *slavenskog bratstva*. U knjizi se mogu pročitati različite epizode hrvatsko-ukrajinskih veza, primjerice utjecaj J. Križanica na slavenofilski pokret u Ukrajini, održavanje akademije u čast T. Ševčenka u Zagrebu 1924. godine, utjecaj Ševčenka na Harambašićevu poeziju, a Josip Badalić je zaključio kako je Ševčenkova poezija krajem devetnaestog stoljeća izvršila „pozitivnu ulogu u hrvatskom književnom i društveno-političkom životu, potmažući svojom nacionalnom i socijalnom borbom kulturni i politički otpor Hrvata protiv ugnjetavanja tuđinske vlasti“ (str. 197).

Pojedini autori (F. Bučar, J. Badalić, M. Hardovj) detaljnije su se osvrnuli i na slavenstvo. Ševčenko je bio član kijevskog Društva sv. Ćirila i Metoda, koje je iskazivalo općeslavenske ideje, zagovarajući jednakost svih slavenskih naroda, a ne hegemoniju jednih nad drugima. T. Ševčenka je u pripovijesti „Nikica Hajdaj“ zapisao: „Slaveni, nesretni Slaveni! Toliko mnogo i toliko lakoumno prolivena je vaša krv vašim međusobnim klanjem“ (str. 32). Takva su razmišljanja bila česta i u hrvatskom tisku druge polovice 19. stoljeća, a posebice su bila istaknuta tijekom poljskog Siječanjskog ustanka protiv ruske vlasti (1863-1864). U *Hrvatskoj ševčenkian*-i su kroz prizmu Ševčenka prikazani i obrisi poljsko-ukrajinskih odnosa.

U knjizi je vidljiv pomak od hvalospjeva do objektivne kritike Ševčenkovih djela, kao i samoga Ševčenka. Od Ševčenkovih tekstova objavljeni su „Oporuka“, ulomci iz njegove autobiografije, iz pjesama „Ivan Pidkova“, „Začarana“, „Hajdamaci“, „Kneginja“ te kraći odlomci još nekoliko djela. Uz tekstove objavljeno je i dvadeset Ševčenkovih crteža i slika.

Pored povijesti ukrajinskog naroda, percepcije Ukrajinaca i carskog režima u hrvatskoj javnosti, u tekstovima su vidljivi i odjeci suvremenih događaja. S. Lukjanović je u Ševčenku vidio proroka ukrajinske borbe za slobodu dvadesetih godina 20. stoljeća, I. Kozarčanin se u svom tekstu osvrnuo na „nemirno i puno opasnosti doba“ početka Drugog svjetskog rata. S. Gašparović je napisao kako Ukrajina predstavlja „prvu obrambenu liniju etničkog nasljedstva kulture duhovnosti bijele rase sa strane Azijata“ te je u vrijeme izbijanja rata Rusije i Njemačke naglasio aktualnost Ševčenkovog upozorenja na „moskovskog nasljednog neprijatelja“, dok je A. Flaker kod Ševčenka istaknuo njegovu borbu sa svećenicima jezuitima i prikazao ga kao borca i revolucionara.

Knjiga *Hrvatska ševčenkiana* vrijedan je doprinos ne samo proučavanju odjeka što su ga Ševčenko i njegova djela imali u Hrvatskoj, nego i hrvatske percepcije Ukrajinaca i ukrajinske povijesti.

Slaven Kale

Sheila Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, New York: Oxford University Press, 2008, 224 str.

Na historijsku reviziju, odnosno na tendenciju da historija kao disciplina konstantno preispituje svoja stajališta (ali i šire od toga, kao na tendenciju ljudi kao ljudi da mijenjaju svoje poglede na prošlost kao povijest), može se gledati iz dvije perspektive. Ako te dvije perspektive izvedemo do njihovih krajnjih konzekvenci, možemo ih okarakterizirati na sljedeći način.

Prva je perspektiva ona koja tvrdi da revizija povijesti nužno znači da je prijašnje gledište bilo pogrešno, te da se revizijom rezultata historije korača prema povijesnoj istini, kao stvarnom cilju historije kao pozitivne znanosti. Drugo je pak stajalište sasvim suprotno; ono bi polazilo od pretpostavke da je historija kao disciplina samo izraz trenutno vladajućih ili pukih prisutnih perspektiva povijesti, a da historijska revizija nije ništa drugo doli odraz promjena odnosa u povijesti samoj. Knjiga Sheile Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, otprilike zauzima mjesto između tih dvaju krajnosti.

Sheila Fitzpatrick australska je povjesničarka koja predaje sovjetsku povijest na Sveučilištu u Chicagu. Članica je Američke akademije znanosti i umjetnosti te Australske akademije humanističkih znanosti. U svojem istraživanju fokusira se na socijalnu i kulturnu historiju Sovjetskog saveza, posebice za vrijeme staljinizma. Neka od njezinih djela su: *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1932* (1979.), *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia* (1992.), *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s* (1999.), *Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia* (2005.) te *The Russian Revolution*, kojom se ovdje bavimo.

Prvo izdanje knjige izlazi 1979., drugo 1994., a treće, koje ćemo ovdje ukratko prikazati, 2008. godine. Kako su se u rasponu od prvog do drugog izdanja dogodile značajne promjene u samom predmetu interesa ove knjige, a kako se od drugog do trećeg izdanja historiografija na tu temu također znatno izmijenila, ne bi bilo pogrešno reći da se zapravo radi o tri različita djela, koja u svojoj cjelini tvore evoluciju i konstantnu promjenu gledišta jedne „zapadne“ povjesničarke na temu sovjetskog socijalizma. Zasigurno nije isto piše li se o povijesti Sovjetskog Saveza za vrijeme njegovog postojanja (i to u atmosferi Hladnoga rata), neposredno nakon njegovog kraha ili više od desetljeća nakon. Naravno da je za historiju značajna činjenica otvaranje sovjetskih arhiva, ali još važnija je historijska distanca. Ono najzanimljivije što možemo iščitavati iz knjige profesorice Fitzpatrick nisu nova saznanja o prošlosti SSSR-a, nego sasvim osebujni razvoj pogleda zapadne historiografije na povijest socijalizma, ali i revolucije napose.

Već sam naslov skriva određene suptilnosti. Naime, nije riječ o Oktobarskoj revoluciji – taj bi naziv invocirao događaje iz studenog 1917. godine i to sa stajališta revolucije same. Nije riječ niti o Boljševičkoj revoluciji, Socijalističkoj revoluciji itd. Riječ je vrlo konkretno o Ruskoj revoluciji. Intencija je knjige dakle sagledati razvoj ruskog društva kroz jedan period njegove povijesti koji je najbolje okarakterizirati kao revolucionaran: „Like the earlier editions, this third edition is essentially a history of the Russian Revolution as experienced in Russia (...)“. Tema nije revolucija sama, tema je odnos *društva* i *revolucije*, i to društva i revolucije uopće, ocrtana na primjeru ruskog društva 20. stoljeća. Takav pristup, dakako, ima svoje prednosti i mane, na što ćemo se vratiti kasnije.

U ovom prikazu koncentrirat ćemo se na iznošenje nekoliko temeljnih problema s kojima se autorica bavi pri svojoj interpretaciji revolucije kao fenomena ruskog društva. Prvi je problem definiranje same revolucije; točnije, njezino vremensko ograničenje. Opće je prihvaćen koncept prema kojem pojam revolucije ne predstavlja jedan određen prevratnički događaj, već sasvim osebujan proces kojeg karakteriziraju dubinske društvene promjene. Pitanje je autorice, dakle, kada revolucija počinje, a kada završava? Vremensko određenje revolucije nije njena puka sistematizacija, ono postavlja dubinsko pitanje o naravi same revolucije. Ono određuje poimanje same revolucije: odrediti granice jedne revolucije znači odrediti okvire unutar čega se razmatra ono revolucionarno, a samim time i odrediti narav onog revolucionarnog po sebi.

Iz granica koje autorica postavlja Ruskoj revoluciji – od Februarske revolucije 1917. do Velikih čistki 1937. – proizlaze i osnovne tematske cjeline kojima se knjiga bavi. Prva cjelina (str. 15-42) bavi se vremenom koje neposredno prethodi revoluciji, odnosno naglasak je na uzrocima i procesima koji su vodili prema revoluciji te o razvoju socijalističke misli u Rusiji. Druga (str. 40-68) dinamično opisuje događaje i razvoj stvari u samoj 1917. godini. Treća (str. 68-93) i četvrta (str. 93-120) cjelina tematiziraju razdoblje Građanskog rata i NEP-a, dok se peta (str. 120-149) i šesta (str. 149-173) bave početkom Staljinove vladave i razvojem staljinizma s kulminacijom u Velikim čistkama 1937./1938. godine.

Osim što dosta vividno i zanimljivo opisuje događaje u ruskom društvu tijekom burnih dvadesetak godina intenzivnih revolucionarnih zbivanja, knjiga je također opremljena mnoštvom bilješki i bibliografijom koja upućuje znatizeljnijeg čitatelja na daljnje tekstove. Ovdje je posebno zanimljivo tematiziranje same perspektivnosti. Autorica je toga sasvim svjesna. Ipak, ovdje dolazi do određene dvosmislenosti. Iako Sheila Fitzpatrick kao lajtmotiv kroz svoje djelo provlači implicitnu kritiku zapadne historiografije koja je svoje poglede na povijest sovjetske revolucije reducirala na prizmu hladnoratovske retorike, kada se dođe do temeljnog pitanja naravi revolucije kao takve, autorica ne iskače previše iz prevladavajućih liberalno-demokratskih okvira. „They [revolucionari, op.a.] are intolerant of disagreement; incapable of compromise; mesmerized by big, distant goals; violent, suspicious, and destructive.“ – tako autorica piše o revolucionarima. To je samo jedan od primjera generalizacija kojima autorica pribjegava u trenucima kada ulazi u razmatranja o naravi revolucije kao revolucije. Već smo na to upozorili; s jedne strane, generalizacija određenog povijesnog događaja, odnosno njegova apstrakcija kako bi se moglo razmišljati o fenomenima samim predstavlja dosta težak problem, kojeg autorica prešućuje, ali ipak ne izostavlja. Iako se nikako ne može reći da autorica slabo ili površinski opisuje Rusku revoluciju, usudili bismo se to reći za pitanje revolucije same, za razmatranje revolucionarnih razdoblja, raspoloženja i motiva. Tu stvar ostaje kratkovidna i nedorečena.

No, velika je zasluga ove knjige što se njezino razmatranje revolucije ne kreće u okvirima političke historije, već veoma elegantno spaja sve sfere života ruskoga društva u prvoj polovici 20. stoljeća. Na toj razini, autorica vrlo detaljno (iako je knjiga sama po sebi razmjerno kratka i vrlo čitljiva) razrađuje dubinske promjene koje je donijela revolucija. Tu se ispoljava suptilna veza politike, društva, države, promjene, nasilja, klasa i ekonomije koja zapravo i nije veza, već čvrsta cjelina.

Ako se vratimo na sam početak, možemo reći sljedeće. Sheila Fitzpatrick u svojem jezgrovitom pregledu Ruske revolucije doista stoji na graničnom području historiografskih perspektiva. S jedne strane, ona odbacuje staro zapadno razmatranje sovjetske revolucije kroz prizmu Hladnoga rata, kroz antagonizam SAD-a i SSSR-a. Odbacuje, također, i struje povijesne misli koje deduciraju svoje zaključke isključivo iz političke historije, relativizirajući značaj povijesti „odozdo“, odnosa društva i povijesnih događanja i sl. S druge pak strane, ne može se reći da u njenoj knjizi o revoluciji ima ičeg revolucionarnog. Za čitatelja kojeg zanima povijest Ruske revolucije, ovo je izvrsna knjiga za početak i motivaciju. Onima, naprotiv, koji traže nešto „dublje“ uvide o revolucionarnosti uopće, o motivacijama i isprepletenosti uzroka, o ideologijama i ideološkim aparatima države itd. ova knjiga ne nudi ništa više i ništa manje nego prepakiranje zapadnog/demokratskog/liberalnog stajališta o nasilnosti i destruktivnosti svake revolucije, a posebno one socijalističke.

Nikola Tomašegović

Сергей Романенко: Между „пролетарским интернационализмом“ и „славянским братством“: российско-югославские отношения в контексте этнополитических конфликтов в Средней Европе (начало XX века – 1991 год), [Sergej Romanjenko: Između „proleterskog internacionalizma i slavenskog bratstva“: rusko-jugoslavenski odnosi u kontekstu etnopolitičkih konflikata u Srednjoj Europi (početak 20. stoljeća – 1991. godina)], Novoe literaturnoe obozrenie, Moskva 2011, 1024 str.

Knjiga *Между „пролетарским интернационализмом“ и „славянским братством“ (Između „proleterskog internacionalizma“ i „slavenskog bratstva“)* nova je monografija ruskoga povjesničara, specijalista za noviju povijest balkanskog prostora Sergeja A. Romanjenka, posvećena uzajamnim rusko-jugoslavenskim odnosima od početka 20. stoljeća do 1991. godine. Sergej Romanjenko autor je mnogobrojnih znanstvenih radova objavljenih u Rusiji i inozemstvu o novijoj povijesti južnoslavenskih naroda i njihovim vezama sa carskom Rusijom i Sovjetskim Savezom. Između ostalog ističu se monografije *Jugoslavija: povijest nastanka, kriza, raspad, stvaranje neovisnih država. Nacionalno samoopredjeljenje naroda Centralne i Jugoistočne Europe u 19-20. stoljeću*, iz 2000. godine i *Jugoslavija, Rusija i „slavenska ideja“: prva polovica 19. – početak 21. stoljeća*, objavljena 2002. godine.

U najnovijoj monografiji autor nastavlja istraživanje rusko-južnoslavenskih tema, ovoga puta ograničavajući istraživanje na vremenski period koji započinje neposredno prije Prvoga svjetskog rata i traje do raspada obaju država – Jugoslavije i Sovjetskog Saveza – početkom devedesetih godina. Navedeno razdoblje čini uokvirenu cjelinu koja obuhvaća mnoga pitanja odnosa između dviju strana: boljševizam i austromarksizam, odnos Sovjetske Rusije i Kraljevine Jugoslavije, veze Komunističke internacionale i Komunističke partije Jugoslavije, suprotstavljenost i zajedništvo tijekom Drugoga svjetskog rata, socijalistička izgradnja SSSR-a i nove Jugoslavije, međusobni konflikti partijskih i državnih rukovodstava i raspad dviju država. Bez obzira na društveno-političke promjene u proteklih dvadesetak godina, koje su omogućile slobodniji, neopterećeniji pristup povijesnim istraživanjima, navedene su teme još uvijek nedovoljno istražene u ruskoj historiografiji. Prema riječima Sergeja Romanjenka, sovjetsko-jugoslavenski odnosi, slično kao i u vrijeme svelašća komunističke partije i ideološko-propagandne podčinjenosti historiografskih istraživanja, paradoksalno, još uvijek predstavljaju jednu od najzatvorenijih, tabuiziranih tema ruske historiografije. Tek danas, navodi autor, stvoreni su uvjeti za istraživanje evolucije odnosa između Sovjetskog Saveza s jedne strane i južnoslavenskih narodnih pokreta, nezavisnih država i njihove zajedničke države s druge. Tome je značajno pridonio rad ruskih povjesničara na pronalasku i objavljivanju dijela materijala i dokumenata najviših državnih organa SSSR-a, ponajviše za period od 1920-ih do početka 1960-ih godina.

Na temelju širokog kruga neobjavljenih i tiskanih izvora iz ruskih i stranih arhiva, znanstvenoj literaturi, kao i sovjetske i jugoslavenske memoaristike, autor razmatra najvažnije događaje u odnosima Sovjetskog Saveza i Jugoslavije. Uspoređuje političke smjerove dviju zemalja u razvoju uzajamnih odnosa i međusobne političke poglede najvišeg rukovodstva. Osim državno-političkih elemenata u uzajamnim odnosima, autor u znanstvenom radu osobitu pažnju posvećuje koncepcijama različitih povijesnih i regionalnih varijanata „slavenske ideje“, koje su se u obliku mitologema i ideologema pojavljivale u promjenjivim povijesnim okolnostima. Pored toga, u knjizi se razmatra značenje i uloga „sovjetskog pitanja“ u jugoslavenskoj politici međuratnog i poslijeratnog perioda, kao i zastupljenost „jugoslavenskog faktora“ u vanjskoj, ali i unutrašnjoj politici Sovjetskog Saveza. Analizira se suprotstavljenost nacionalno-državnih

interesa i političko-ideoloških koncepcija Sovjetskog Saveza i dviju Jugoslavija koje su u određenim etapama razvoja onemogućavale uspostavljanje stabilnih diplomatskih veza i dovodile do oštih sukoba i kriza u međusobnim odnosima.

U uvodnom dijelu monografije, pod nazivom „*Hladno ljeto*“ 1948, Romanjenko ističe sukob sovjetskog i jugoslavenskog državnog i partijskog rukovodstva na čelu s Josifom V. Staljinom i Josipom Brozom Titom 1948-1953. godine kao događaj sa značajnim i dugoročnim posljedicama za obje države. Konflikt, izazvan oprečnošću nacionalno-državnih interesa i uvjetovan geopolitičkim položajem obaju zemalja, pretvorio se u personalni sukob dvojice tada neospornih lidera, da bi uskoro prerastao u ideološko suparništvo u međunarodnom komunističkom pokretu. Međutim, u pojedinim povijesnim etapama odnosi dviju država nosili su attribute konflikta kroz cijeli razmatrani period manifestirajući se s različitim osobinama i stupnjem intenziteta. Bez razumijevanja osnovnih uzroka, suštine i povijesnih rezultata sovjetsko-jugoslavenskog konflikta u cijelosti i njegove najoštrije faze 1948-1953, ističe autor, nemoguće je razumjeti događaje u drugim zemljama Istočnog bloka sve do raspleta političkih zbivanja nastankom samostalnih država na postjugoslavenskom prostoru. Uz obrazloženje predmeta i polaznih točaka na kojima se temelji istraživanje, autor donosi pojmovnik terminologije ključne za tumačenje i razumijevanje povijesnih pojava obrađenih u ovoj knjizi.

Osim uvodnog dijela, zaključka i kazala imena, monografija sadrži sedam poglavlja podijeljenih na više potpoglavlja. U prvom poglavlju pod nazivom *Rat i revolucija: od „slavenskog bratstva“ prema proleterskom internacionalizmu: Vladimir Lenjin i Lav Trocki – Nikola Pašić i Ante Trumbić 1908-1918*, autor razmatra politički odnos ruske carske vlasti prema južnoslavenskom pitanju početkom 20. stoljeća. Osim toga, analizira pogled radikalnog krila ruskih socijal-demokrata-boljševika na problem teritorijalno-političkih promjena na jugoistoku Europe u okolnostima Prvoga svjetskog rata. Na početku prošloga stoljeća, ističe autor, slavenski etnokonfesionalni, u mnogome mitološki, orijentiri u odnosu prema južnoslavenskim narodima zamjenjuju se geopolitičkim, ekonomskim i vojnim osnovama. Ipak, „slavenski motivi“ zadržali su svoju ulogu u svojstvu propagandnog oružja zbog svoje ukorijenjenosti u masovnom raspoloženju i tradicionalnim predodžbama ruskog dijela stanovništva Ruskog Carstva.

U istom razdoblju boljševičke koncepcije principijelno su se temeljile na odbacivanju nasljeđa Ruskog Carstva – monarhizma i imperijalizma, ruskog etničkog nacionalizma i ideje „slavenskog bratstva“. Zamijenili su ih principi proleterskog internacionalizma, svjetske revolucije i nacionalnog samoopredjeljenja. Kritika boljševičkih teoretičara Lava Trockog i Vladimira Lenjina bila je usmjerena na politiku vladajućih slojeva zbog eksploatiranja „slavenske ideje“, imperijalističkih pretenzija i velikoruskog nacionalizma. Rješenje južnoslavenskog pitanja u nestabilnoj balkanskoj regiji boljševici su vidjeli u stvaranju federalne balkanske države (ideja formiranja Balkanske federacije – bilo monarhijskog, bilo republikanskog uređenja – postojala je u Rusiji od druge polovice 19. stoljeća) pobjedom radničko-seljačke revolucije. Ipak, u balkanskoj politici ratnog perioda, pa i nakon preuzimanja vlasti, boljševici su zadržali oslonac na nacionalne pokrete Južnih Slavena. Do 1918. godine takav se vanjskopoliitički pristup odrazio u simpatijama boljševičkih vođa prema Srbiji, posebno prema „revolucionarima“ iz organizacije „Crna ruka“. Istovremeno, ističe Romanjenko, boljševički vođe nisu uočavali jedan od najoštrijih problema Austro-Ugarske – suparništvo hrvatskog i srpskog nacionalnog pokreta.

S druge strane, kraljevska vlada Srbije i Jugoslavenski odbor nisu skrivali svoj negativni odnos prema idejama i djelatnosti boljševika. Cilj – stvaranje nove južnoslavenske države – bio

je vezan uz pobjedu Antante u ratu. Nasuprot tome, potpisivanje Brest-Litovskog mira između Sovjetske Rusije i Njemačke značilo je priznavanje cjelovitosti Austro-Ugarske i legitimnosti habsburške dinastije.

O proturječnostima u stavovima vladajuće dinastije Karađorđevića i vlade Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca (Kraljevine Jugoslavije) s jedne strane, i boljševičkog rukovodstva Sovjetske Rusije (Sovjetskog Saveza) govori se u drugom poglavlju „*Diktatura proletarijata*“ i „*diktatura kralja Aleksandra*“: *Josif Staljin – dinastija Karađorđevića 1918-1941*. Autor analizira odnos dviju država koji je u međuratnom periodu obilježavalo čvrsto neprijateljstvo, uvjetovano ideološkim i geopolitičkim razlozima, kao i osobitostima sudbina i karaktera predstavnika vladajućeg sloja obaju strana. Nepomirljive razlike u unutrašnjoj i vanjskoj politici SSSR-a i Kraljevine SHS/Jugoslavije sprječavale su uspostavljanje diplomatskih odnosa sve dok značajne promjene međunarodnih političkih okolnosti u Europi krajem 1930-ih godina i početak Drugog svjetskog rata nisu primorale suprotstavljene strane na traženje vanjskih oslonaca protiv zajedničke opasnosti. Osim odnosa vladajućih režima autor razmatra veze i utjecaj ostalih društveno-političkih faktora na međunarodne odnose. Značajan uteg približavanju dviju zemalja bila je brojna ruska „bijela“ emigracija u Jugoslaviji i djelovanje Komunističke partije Jugoslavije. Istovremeno sa sukobom diktature proletarijata u Moskvi i diktature kralja Aleksandra u Beogradu, Komunistička internacionala, napominje autor, za kojom je stajao Kremalj, teško je nalazila zajednički jezik s Komunističkom partijom Jugoslavije zbog različitog pristupa nacionalnom pitanju, pristupu socijalnoj revoluciji i unutarnjih proturječja u KPJ. Odnosi će biti dodatno otežani zbog masovnih čistki u drugoj polovici tridesetih godina u kojima su stradali brojni jugoslavenski komunisti. Tijekom 1920-ih godina politika sovjetskog rukovodstva, koja je u tom periodu imala obilježja nacional-boljševizma, oslanjala se na prostoru Jugoslavije ne samo na KPJ, nego i na hrvatski nacionalni pokret. Ipak, tvrdi autor, poslije propasti „operacije Radić“, sovjetsko vodstvo ponovno se okrenulo oslanjanju na pripadnike organizacije „Crna ruka“ i Komunističku partiju Jugoslavije, vidjevši u njima simbol i sredstvo širenja na Europu i svijet svojih ideoloških – klasnih i geopolitičkih ideja. Međutim, dolaskom Hitlera na vlast u Njemačkoj 1933. promijenio se odnos Kremlja i Kominterne prema Jugoslaviji. Cilj više nije bio rušenje jugoslavenske države kao produkta imperijalističkog rata, nego očuvanje njene cjelovitosti.

U međuratnom periodu značajne transformacije doživjela je uloga „slavenske ideje“. Praktički u svim slavenskim zemljama koncepcija slavenske povezanosti potisnuta je u drugi plan pred klasnim i socijalnim teorijama, kao i pred strogo nacionalnim samoopredjeljenjem. Međutim, približavanjem i tijekom ratnih sukoba, sovjetsko rukovodstvo upotrebljavalo je slavensku ideju, u promijenjenoj formi i ispunjenu drugim sadržajem, radi unutarnje društvene konsolidacije kao i u vrijeme Prvog svjetskog rata.

U trećem poglavlju *Izbor Josifa Staljina: Valter ili Draža? 1941-1945*, razmatra se odnos Sovjetskog Saveza prema složenoj situaciji na balkanskom prostoru tijekom Drugoga svjetskog rata. U promijenjenim međunarodnim okolnostima od kraja 1930-ih godina mijenjaju se polazišta sovjetske vanjske politike i međunarodnog komunističkog pokreta. Svjetskom komunističkom pokretu namijenjena je tako uloga djelovanja u smjeru podrške Sovjetskom Savezu, dok su ideološke predodžbe i klasna suprotstavljenost stavljeni u drugi plan. Iako pitanje sudbine Jugoslavije nije bilo zastupljeno u dokumentu pakta Molotova i Ribbentropa iz 1939. godine, sovjetsko se vodstvo, navodi autor, u daljnjim pregovorima s njemačkim vodstvom jasno zalagalo protiv komadanja Jugoslavije, što je bilo u suprotnosti s njemačkim stavom. U

poglavlju se razmatra odnos Kremlja prema svim suprotstavljenim stranama s jugoslavenskog prostora, kao i sudbina ruskih emigranata koji su se uključili u borbe sukobljenih skupina. Analizirajući prepisku sovjetske i jugoslavenske ambasade u Londonu i Moskvi sa svojim vladama, autor prikazuje evoluciju odnosa sovjetskih vlasti prema kraljevskoj vladi u emigraciji. Odnosi su se razvijali silaznom putanjom, što se manifestiralo u razilaženjima oko budućeg uređenja Balkana i borbi za utjecaj nad balkanskim prostorom. Isto tako, autor navodi i brojna razilaženja u odnosima sovjetskog vrha i vodstva antifašističkog pokreta, koje je u mnogome djelovalo bez prethodnog usuglašavanja odluka sa Moskvom. Usprkos čestim primjedbama iz Kremlja, komunističkom vodstvu pristizala je značajna pomoć iz Sovjetskog Saveza u vojnim materijalima i izgradnji novog društveno-političkog uređenja.

Četvrto poglavlje *Zaleđena eksplozija: „proleterski internacionalizam“ ili „slavensko bratstvo“: Josif Staljin – Josip Broz Tito 1945-1953.* posvećeno je periodu najintenzivnije suradnje Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, ali i najoštrijem sukobu u povijesti njihovih odnosa. Sergej Romanjenko objašnjava genezu odnosa sovjetskog i jugoslavenskog vodstva koji su utjecali na formiranje uzajamnih stavova, analizira neposredne uzroke sukoba dviju država i njegove posljedice. Autor naglašava da uzroci sukoba ne leže samo u psihološkom konfliktu dviju sličnih ličnosti i ne nalaze se samo u nesuglasicama rukovodstva dviju država oko „izgradnje socijalizma“, koje su javljaju kasnije. To je bio, ističe autor, sukob tradicionalnih varijanata slavenske ideje – ruske, centralnoeuropske i južnoslavenske – balkanske. Veliku ulogu, smatra autor, odigrale su ideologija i psihologija velikoruskog nacionalizma i centralizma zajedno s etnokonfesionalnim elementima ruske duhovne kulture i antisemitizmom. Autor karakterizira konflikt kao geokomunistički sukob dviju partija koje imaju pretenzije na prvenstvo u međunarodnom komunističkom pokretu i kao odraz etnoteritorijalne krize na Balkanu u Središnjoj Europi zbog neriješenih graničnih pitanja. Zbog toga je ovaj sukob bio povijesno neizbježna proturječnost između interesa dviju država koje su na različite načine vidjele Balkan sferom svojeg utjecaja, zaključuje autor.

Analizirajući posljedice sukoba autor navodi, između ostalog, mogućnost postojanja planova za vojni napad na Jugoslaviju neposredno nakon početka sukoba, kao i planova za atentat na jugoslavenskog vođu. Isto tako, autor se osvrće i na posljedice sovjetsko-jugoslavenskog prekida veza na znanstvena istraživanja i položaj slavistike u složenim međudržavnim okolnostima.

Peto poglavlje *Hrušovljeva „zatopljenja“ i Titova „zahlađenja“: Nikita Hruščov – Josip Broz Tito 1953-1964.* nastavlja se na vremenski period u kojem je jugoslavenski faktor ponovno, kao i u predrevolucionarnom periodu, igrao značajnu ulogu u unutarnjim političkim borbama za vlast u Kremlju. Autor u ovom poglavlju opisuje put obnavljanja odnosa dviju država koji je rezultirao potpisivanjem deklaracija kojima je potvrđen ravnopravan položaj Jugoslavije i samostalnost u odabiru puta „izgradnje socijalizma“. Autor također prikazuje kako su se nepravocrtno razvijali odnosi dviju država i partija, prolazeći etape ponovnog zahlađenja odnosa. U navedenom razdoblju Jugoslavija je imala osobitu važnost u unutarnjoj politici SSSR-a. Autor analizira brojne prepreke na koje je Nikita Hruščov nailazio unutar sovjetskog vrha u prevladavanju sukoba s jugoslavenskim vodstvom i ustrajnosti na održavanju bliskih veza. Autor pokazuje kako se jugoslavensko pitanje koristilo za međusobne optužbe u borbi među potencijalnim nasljednicima Staljina – grupacijama Lavrentija Berije, Georgija Maljenkova i Andreja Ždanova. Nakon Staljinove smrti 1953. godine, navodi autor, Berija je optužen za tajne veze s Titom i jugoslavenskim vrhom. Već 1955. godine kritike su bile usmjerene

prema Vjačeslavu Molotovu i njegovom antijugoslavenskom djelovanju i utjecaju na Staljina. Narednih godina u unutarnjim sukobima sovjetskog rukovodstva optužbe zbog jugoslavenskog pitanja igrale su ulogu u svrgavanju „antipartijske grupe“ V. Molotov, G. Maljenkov, L. Kaganovič. Zbog mogućeg širenja utjecaja alternativnih pristupa u zemljama „narodne demokracije“ i različitih političkih pogleda i interesa, složenosti u uzajamnim odnosima javljale su se i zbog međunarodnih okolnosti (Mađarske revolucije) i zbog unutarnjih pitanja (program Saveza komunista Jugoslavije).

U šestom poglavlju *Intervencije protiv reformi: „Zastoj“ za života i posmrtni teški dani: Leonid Brežnjev – Josip Broz Tito 1964-1985.* autor analizira odnos politike Leonida Brežnjeva prema Jugoslaviji. Novi sovjetski lider, ističe autor, naslijedio je suprotstavljenost novim ideološkim i geopolitičkim protivnicima – kineskim i albanskim komunistima. U takvim, okolnostima jugoslavensko pitanje – kao unutarnje pitanje u sovjetskoj politici – izgubilo je značenje, sve do kraja 1980-ih godina. Novo vodstvo nije imalo namjeru vraćanja na stare konflikte u intenzivnoj i otvorenoj formi. Analizirajući period 1968-1971, autor opisuje nova zahlađenja u sovjetsko-jugoslavenskim odnosima. Na njih su utjecali, navodi autor, ne samo događaji u Pragu 1968. godine, nego i zaokret sovjetske politike u smjeru „blage rehabilitacije“ Staljina i staljinizma. Sporom oko Čehoslovačke tako se nastavilo ideološko suparništvo u komunističkom pokretu i geopolitičko u Srednjoj Europi, započeto u 1940-im godinama 20. stoljeća. Godine 1971, ističe autor, sovjetsko državno i partijsko vodstvo dalo je jasnu potporu Titu protiv unutarpartijskih reformatorskih pokreta u Hrvatskoj, Srbiji i Sloveniji.

Sedmo poglavlje *„Perestrojka“, puč ili revolucije? Od proleterskog internacionalizma prema „slavenskom bratstvu“: Mihail Gorbačov i „kolektivno rukovodstvo“ SFRJ 1985-1991.* autor analizira političke promjene u Sovjetskom Savezu krajem 1980-ih godina koje su značajno utjecale na razvoj događaja u Jugoslaviji i uzajamne odnose dviju država. Novi sovjetski lider Mihail Gorbačov, ističe autor, inicirao je konačno pomirenje s Jugoslavijom. Prilikom posjete Jugoslaviji Gorbačov je naglasio krivnju sovjetskog rukovodstva za narušavanje dobrih odnosa i istaknuo princip samostalnog odabira modela razvoja. Vodstvo Sovjetskog Saveza time je pokazalo da Jugoslaviju više ne smatra suparnikom u međunarodnom komunističkom pokretu i Srednjoj Europi. Razvoj događaja krajem 1980-ih godina u Jugoslaviji postao je upozorenje sovjetskom rukovodstvu na mogući rasplet događaja u Sovjetskom Savezu. Gorbačov, navodi autor, nije odobravao korištenje sile za spas Sovjetskog Saveza. Zbog toga nije mogao niti htio podržati Slobodana Miloševića, koji je, prema riječima autora, ratoborni srpski etnički nacionalizam učinio glavnom političkom kartom, nastojeći održati Jugoslaviju na velikosrpskim osnovama. S druge strane, ističe autor, Gorbačovu nisu bili bliski niti ciljevi hrvatskog nacionalnog pokreta, ponajviše varijante stvaranja monoetničkih država u maksimalnim granicama. Ipak, nastojanja i posredovanje Gorbačova u pronalaženju dogovora između dviju suprotstavljenih strana unutar same Jugoslavije nisu urodili plodom.

U svojoj izuzetno opsežnoj i sadržajnoj knjizi Sergej Romanjenko na pregledan i jasan način pokazuje razvoj odnosa Sovjetskog Saveza (Rusije) i naroda nekadašnje Jugoslavije kroz veći dio 20. stoljeća. Detaljno analizira i traži uzroke i posljedice određenih događaja i pojava u novijoj povijesti Sovjetskog Saveza i dviju Jugoslavija te prati njihov razvoj kroz pojedine povijesne etape. Time pronalazi stanovite zakonitosti i ponavljanja u odnosima dviju zemalja, što daje mogućnost jasnijeg razumijevanja novije povijesti obaju država i veza njihovih naroda.

Sonja Vresk

Hanna Krall, *Stići prije Boga*, prevela Barbara Kryžan-Stanojević, Srednja Europa, Zagreb 2011, 150 str.

Dana 19. travnja 1943. započeo je ustanak u židovskom getu u Varšavi, potaknut namjerom njemačkih vlasti da likvidiraju geto, te je trajao do 8. svibnja. Upravo su događaji tijekom toga ustanka, kao i širi kontekst životne svakodnevice u varšavskom getu, jedan od tematskih okvira knjige *Stići prije Boga*, poljske autorice Hanne Krall. Knjiga je nastala 1976. godine na temelju autoričinih razgovora s Marekom Edelmanom, zamjenikom zapovjednika ustanka i kasnije poljskim kardiokirurgom, koji je s autoricom podijelio svoja sjećanja na život i ustanak u varšavskom getu te sjećanja na svoje pacijente i liječničku karijeru u poslijeratnom razdoblju.

Tematska okosnica prvog potpoglavlja (str. 3-13) jest život i ustanak u getu. U nelinearnom pripovijedanju Edelman isprepliće sjećanja na dane ustanka te okolnosti okrutne svakodnevice života u getu. Govoreći o događajima tijekom ustanka, Edelman razjašnjava i pojedine detalje – zašto je ustanak počeo upravo 19. travnja, te na koji je način izabran zapovjednik ustanka. Prisjećajući se života u getu, govori o svom poslu dostavljača u bolnici, ali i zadaći stajanja na Umschlagplatzu i izdvajanja bolesnika iz kolone ljudi koja je, pod egidom odlaska na rad, vlakovima odlazila u Treblinku, u smrt u plinskim komorama, pri čemu opisuje i mehanizam deportacija u Treblinku.

Edelmanovo se pripovijedanje sastoji od kolopleta ljudi, detalja i situacija, kojih ima previše da bi ih se ovdje moglo sve spomenuti, međutim, svaka njegova uspomena ostavlja određen emocionalni utisak, a upravo njegov opis mehanizma deportacije – nacisti su u svojim nastojanjima likvidacije stanovnika geta otišli toliko daleko da su počeli dijeliti kruh svima koji se prijave za rad – evocira sliku tisuća ljudi kako s kruhom u ruci mirno koračaju prema vlaku za Treblinku, jedna od mnogih potresnih u njegovu kazivanju koja zaslužuje da ju se istakne.

Uz ono što pripovijeda, bitan je i *način* na koji Edelman pripovijeda. Govoreći o zapovjedniku ustanka Anielewiczu, Edelman ne mistificira njegov izbor već ističe da je Anielewicz bio zapovjednik zato što je to jako htio biti, pa su mu dopustili, iznoseći potom detalje iz njegova života koji pružaju uvid u zapovjednikov karakter. Takvim se jednostavnim diskursom, koji sadrži intimne detalje o ljudima, Edelman opire općoj tendenciji mitologizacije i mistifikacije kako ustanka tako i ustanika, nastojeći primjerice naglasiti da su ustanici bili tek vrlo mladi ljudi (sâm Edelman bio je dvadesetdvogodišnjak, ujedno i najstariji sudionik ustanka). Stoga, osvrćući se na podatak da je ustanika bilo dvjesto dvadeset, Edelman nudi krajnji čin pobune protiv mitologizacije i glorifikacije ustanka, komentirajući taj podatak pitanjem: „Može li se to uopće nazvati ustankom?“, smatrajući ustanak jedino izborom načina umiranja (str. 13).

Žestoke reakcije javnosti koje su izazvale te Edelmanove riječi autorica razrađuje u drugom potpoglavlju (str. 13-17). Opisujući njegov susret s ljudima koji su tijekom rata slali novac za oružje ustanicima u geto, a koje je on duboko uvrijedio svojom izjavom, autorica istovremeno problematizira i odnos javnosti prema sjećanju na ustanak, fokusirajući se na činjenicu da je javnost imala određenu viziju o ispravnom načinu sjećanja i pripovijedanja o ustanku, sudionicima, životu u getu, kao i Holokaustu općenito, zbog čega ih je Edelmanova jednostavnost i izravnost zaprepastila.

Nastavljajući razmatrati pitanje „pažljivog biranja riječi“ u opisivanju tih događaja, autorica u trećem potpoglavlju (str. 17-18) opisuje Edelmanov susret s predstavnicima poljskih političkih stranaka tri dana nakon njegovog izlaska iz geta, sa svrhom podnošenja izvještaja o

ustanku. Preneseni razgovor otkriva sraz svjetonazora: političari nisu mogli pojmiti Edelmanovu gotovo blasfemičnu jednostavnost s kojom je opisivao ustanak, dok je Edelmanu bilo ne-shvatljivo očekivanje martiričnog izjašnjavanja o ustanku. Također se jasno očituje i autoričino ogorčenje zbog načina na koji je Edelman u toj situaciji tretiran te prema cijelom apсурdu pravi-lognog izbora riječi, odnosno patetičnog izražavanja i herojsko-martiričnog držanja, što prokla-miraju ljudi kojima su događaji koje je Edelman proživio i opisao većinom puka apstrakcija.

U četvrtom potpoglavlju (str. 18-25), kontrapostiranjem slici lijepe smrti pjesnikinje Kry-sline Krahelske u varšavskom ustanku 1944. godine naturalističke opise izgladnjelih, bolesnih, umrlih te pojedinih slučajeva kanibalizma u varšavskom getu, oslikava se surova svakodnevnica života u getu, čije je glavno obilježje glad. U ovome potpoglavlju se na temelju statističkih podataka iz istraživanja liječnice u getu Teodozje Goliborske – jedine preživjele sudionice istra-živanja o metabolizmu materije u mirovanju kod gladnih ljudi provođenog u getu – problema-tiziraju psihofizičke posljedice izgladnjelosti.

Ti su medicinski podaci svojevrsna uvertira u peto potpoglavlje (str. 25-40), kojim se uvodi nova tematska razina, Edelmanova sjećanja na poslijeratnu liječničku karijeru. Središnja je lič-nost ovoga potpoglavlja Profesor, poljski kardiokirurg Jan Moll, voditelj operacijskih timova u kojima je Edelman sudjelovao. Autorica postavlja scenu za problematiziranje pitanja liječničke etike opisujući Profesorova kolebanja glede izvođenja rizične operacije na koju ga Edelman pokušava privoljeti.

Šesto potpoglavlje (str. 40-42) autorica, koristeći prizor tisuća Židova koji koračaju prema transportnim vlakovima, iz poljskog dokumentarnog filma *Requiem za 500 000* (1963), opi-suje žestoku Edelmanovu reakciju na opasku jednog američkog profesora koji je smatrao da je takvo koračanje prema vagonima za transport predstavljalo liniju manjeg otpora. U pozadini Edelmanovog ispada je polemiziranje o „časnijoj“ smrti. Naime implicitno se nastavljajući na problematiku sjećanja iz prvog potpoglavlja, o ljudima koji su mirno, s kruhom, išli u tran-sportne vlakove, Edelman još jednom nastoji naglasiti da smrt s oružjem u ruci nije časnija od smrti u plinskoj komori. Time želi potaknuti razumijevanje težine pojedinih činova, kao što je u ovom slučaju mirno koračanje prema vagonima i Treblinki.

U sedmom potpoglavlju (str. 42-56) tematski se fokus ponovno vraća na život u getu. Opisujući okolnosti koje su dovele do njegova imenovanja zamjenikom zapovjednika ustanka, Edelman tu odluku ne glorificira, već ističe da se to dogodilo gotovo slučajno. Uvelike rasprav-ljano pitanje pravilnog izbora riječi prilikom govora o neljudskim uvjetima u getu te ustanku u ovom je potpoglavlju polemizirano autoričnim pitanjem je li u getu bilo prostitutki. Edel-manov ironičan odgovor da bi u getu trebali biti mučenici i Ivana Orleanska u suglasju je s njegovom općom tendencijom ograđivanja od beatifikacije stanovnika geta. S druge strane, osvrćući se na pitanje jednog Francuza o spolnim aktivnostima u getu, Edelman nastoji ista-knuti da je, uz to što su ljudi u getu i dalje imali iste fiziološke potrebe, ipak najvažnije bilo preživjeti, a za to je trebalo imati usmjerenje na nekoga ili nešto za što se živjelo, jer je to bio jedini način opstanka duha.

U osmom (str. 56-59) i devetom potpoglavlju (str. 59-65) autorica ponovno govori o Edel-manovim i Profesorovim pacijentima.

Na početku desetog potpoglavlja (str. 65-81), iz opisanog se susreta i razgovora Edelmana i kćeri policajca kojeg su ustanici strijeljali jer nije želio predati novac za oružje saznaje omjer cijena revolvera i sakrivanja Židova na arijevske strane, otkrivajući pritom apsurd: isplativije je bilo kupiti revolvere nego sakriti jednu osobu, iako Edelman napominje da se takve kalku-

lacije nisu radile. U nastavku potpoglavlja opširnije su opisane različite pojedinosti ustanka, poput siječanske akcije likvidacije geta, načina tiskanja i distribuiranja novina u getu, te izlaska iz geta kroz kanale. U kontekstu pobune u Edelmanovu odredu – pojedinci, nezadovoljni njegovim vodstvom, smatrajući da im daje premalo oružja, odlučili su štrajkati glađu odbivši popiti zaslađenu vodu – Edelman progovara o svojoj nesigurnosti u situaciji kada se od njega očekivalo vodstvo.

U jedanaestom se potpoglavlju (str. 81-90) opisuju događaji neposredno nakon Edelmanova izlaska iz geta. Međutim, dominantna problematika potpoglavlja jest ideja Andrzeja Wajde o snimanju filma o getu, s Edelmanom kao govornikom na mjestima na kojima se sve odvijalo. Razrađujući mogući sinopsis, autorica navodi potencijalne lokacije na kojima bi se organizirali susreti bivših stanovnika geta. U naraciji se autoričino pripovijedanje o scenariju prepliće s Edelmanovim sjećanjima, stoga kada autorica govori o groblju kao jednoj od mogućih lokacija za Wajdin film Edelman se sjeća pojedinih stanovnika geta, njihove smrti i sudbina njihovih obitelji nakon rata. Budući da je u cijelom tekstu autorica intimno angažirana, uočljivo je njezino specifično viđenje mogućnosti realizacije ideje o filmu o getu, dopunjeno Edelmanovom izjavom da neće govoriti u kameru ono što je već jednom ispričao.

U dvanaestom potpoglavlju (str. 90-97) Edelman odgovara na pitanje zašto je postao liječnik, opisujući apatiju u koju je zapao nakon završetka rata. Iako se, prije nego što je počeo kazivanje, opire ideji da je postao liječnik kako bi mogao nastaviti ono što je radio u getu, naime odgovarati za ljudske živote, ipak zaključuje da je odgovornost za ljudske živote bila jedan dio njegove motivacije za bavljenjem medicinom. Pritom, prisjećajući se klinike u kojoj je radio, spominje da je često stajao pod palmom pred klinikom, promatrajući sobe svojih pacijenata, što uspoređuje sa stajanjem na Umschlagplatzu gdje je stajao pored ulaza i izvlačio bolesnike iz kolone, te u konačnici zaključuje da cijeloga života odgovara za ljudske živote. To je potpoglavlje ključno jer je u njemu objašnjeno značenje naslova djela, *Stići prije Boga*. Govoreći o svojoj ulozi kao liječnika, Edelman objašnjava da je njegov zadatak iskoristiti trenutačnu Božju nepažnju i zaštititi plamen života kojeg Bog želi ugasiti te ga održati „barem malko duže nego što bi On to želio“ (str. 95). Naime, za Edelmana, koji je otpratio 400 000 ljudi u Treblinku, Bog nije milosrdan, i upravo zbog toga što je u getu otpratio tolike tisuće ljudi u vagone, Edelman ima potrebu razračunavati se s Bogom.

U trinaestom potpoglavlju (str. 98-120), nastojeći unijeti reda u podatke i udovoljiti želji javnosti za konkretnim brojkama i kronologijom, autorica donosi logistički pregled opreme i ljudstva s njemačke i ustaničke strane, te kratku i preciznu kronologiju događaja tijekom ustanka. U nastavku potpoglavlja autorica opisuje mehanizam informiranja svijeta o ustanku u getu. Bitna karika tog mehanizma bio je Jurek Wilner, koji je Henryku Wolińskom („Wacławu“) na arijevske strane donosio informacije o getu, koje su zatim radiotelegrafskim putem prosljeđivane u London. Detaljno se potom govori o Jureku Wilneru i događajima iz njegova života u getu. Opisano je njegovo prenošenje informacija iz geta, nabavljanje oružja za geto, uhićenje od strane Gestapa prilikom kojeg je navodno tjedan dana ili čak čitav mjesec šutio o ustaničkim planovima, odluka da se nakon oslobođanja ipak vrati u geto, te davanje znaka za masovno samoubojstvo u bunkeru na Miłoj 18, dana 8. svibnja 1943. godine, kako bi izbjegli da padnu živi Nijemcima u ruke. Uza sve to, kao i uz navođenje pjesničkih fragmenata iz njegove sačuvane bilježnice, Wilnerov psihološki profil svjedoči o izrazito altruističnoj osobi, koja zbog svih svojih postupaka ima auru mučenika, zbog čega bi – u svjetlu problematike prikladnosti – on bio prikladniji za ulogu junaka od Edelmana.

U četrnaestom potpoglavlju (str. 120–122) autorica prenosi Edelmanov odgovor na pitanje zašto je preživio. Kao što je slučaj s većinom teksta, Edelman si ni u ovom slučaju ne pridaje lažnu veličinu; opisuje dvije situacije u kojima je tijekom života u getu mogao poginuti, pri čemu zaključuje da je preživio zahvaljujući sreći i slučajnosti.

U posljednjem potpoglavlju (str. 122–129) autorica opet povezuje moralno-etičke dileme osoba tijekom različitih situacija u getu koje je Edelman opisivao, s poslijeratnim iskustvima preživjelih i okolnostima medicinskih operacija. Tekst zaključuje promišljanjem o proporcijama: Edelman je otpratio 400 000 ljudi u Treblinku; što, naspram toga, znači spašavanje života jednog pacijenta? Međutim, „svaki je život za svakoga cijelih sto posto, pa onda to možda ima nekog smisla“.

Riječima autorice, *Stići prije Boga* nije knjiga o povijesti, već knjiga o sjećanju, zbog čega je teško prosuditi njezin sadržaj sa strogo znanstvenog stajališta, jer kako kritički vrednovati nečija sjećanja, posebno ako su mučna poput onih Mareka Edelmana? Ipak, iako nije znanstvena studija Holokausta, knjiga *Stići prije Boga* ima neizmjernu važnost za razumijevanje Holokausta, zbog toga što pruža drugačiju perspektivu. Naime lajtmotiv studija o Holokaustu je podatak o šest milijuna stradalih Židova, međutim taj broj sam po sebi ne predstavlja mnogo jer ne govori ništa o tih šest milijuna ljudi – to je samo broj, apstraktan zbog svoje veličine. Međutim poimanje i razumijevanje Holokausta ne svodi se na jedan broj već na shvaćanje da je svaki od tih šest milijuna Židova imao ime, obitelj, želje, planove za budućnost, život, koji je odjednom prekinut smrću, ili u plinskoj komori koncentracijskog logora, ili u getima od gladi itd. Shvaćanjem da je svaki od tih šest milijuna bio čovjek, poimanje Holokausta postaje znatno intenzivnije, surovije, stvarnije, a sâm broj stradalih više nije apstraktan. Sjećanja Mareka Edelmana potaknut će shvaćanje o ljudskosti tih žrtava, iako on ne govori o šest milijuna, čak ni o onih četristo tisuća koje je otpratio niz Umschlagplatz. Govori o svega nekoliko desetaka ljudi, ali njegovo pripovijedanje ima jedan važan element – ljudskost. Edelman govori o ljudima; oni nisu dio povijesne statistike umrlih ili mitologizirani junaci povijesti. On govori o njihovim životima, problemima, željama, prošlosti... Naravno, često mora navesti i kako su umrli, ali se taj podatak ne svodi na datum smrti. Takav način pripovijedanja približava povijesne događaje čitateljima, a povijest više nije nešto što je prošlo i što ne utječe na pojedince. S druge strane, i Edelmanov način pripovijedanja – jednostavnost, izravnost, prividna hladnokrvnost – utječu na intenzifikaciju doživljaja Holokausta, čineći ga stvarnijim i nečovječnijim od puke statistike i znanstvenih činjenica.

Knjiga *Stići prije Boga* ukazuje i na pitanje odnosa javnosti prema Holokaustu. Pritom razmatranje pitanja pravilnog izbora riječi prilikom govora o toj tematici kritizira gotovo dogmatSKU pretpostavku da se o Holokaustu treba izražavati koristeći patetične i martirične izraze. Nadalje, postavlja se i pitanje sjećanja – Edelman se pita sjeća li se danas itko svih „nepoznatih“ mladića i djevojaka koji su dali svoj obol povijesnim zbivanjima, te ima li uopće smisla sjećati se.

Historiografija nije književnost – ona je pisano izvješće o rezultatima znanstvenog istraživanja, stoga u njoj nema mjesta liričnom izražavanju. Međutim, Holokaust je još uvijek svjež u povijesnoj svijesti i relativno nedavan događaj, zbog čega je i vrlo osjetljiva tema rasprava. Neosporno je da o njemu treba govoriti, treba ga istraživati, a nužne su čak i statistike. No potrebno je raspravljati o Holokaustu i na drugi način, bliži ovom Edelmanovom. Edelman je pokazao da je jednostavnost bolji pristup od grandioznih izraza. Mitologizacija je proizašla iz činjenice da su povjesničari – u ovom konkretnom slučaju – vrednovali ustanak u varšavskom

getu sa historijskog odmaka, dajući mu značaj koji on za sudionike nije imao. Naravno da događaji, promatrani s odmakom, imaju određenu težinu koja im se mora priznati. No za razumijevanje povijesne zbilje nužno je poznavati i drugu stranu, a to je odnos samih sudionika prema događaju. Zahvaljujući Edelmanu, to je moguće za jedan element povijesti.

Zbog njezine specifične forme teško bi bilo uputiti neku kritiku knjizi. Najjednostavnije je prihvatiti zadanu formu i nadati se da će i čitateljima i istraživačima poslužiti za dublje shvaćanje i, na neki način, oplemenjivanje njihove perspektive Holokausta.

Dora Kosorčić

Jovan Bajford, *Staro sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd 2011, 230 str.

Staro sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja najnovija je knjiga socijalnog psihologa Jovana Byforda, profesora na britanskom *Open University* u Milton Keynesu. Byford, inače rođeni Beograđanin, kao područja svojih istraživačkih interesa uglavnom navodi kulturu sjećanja (posebno u kontekstu teorija zavjere), antisemitizam i sjećanje na Holokaust, inzistirajući pritom na interdisciplinarnom proučavanju društvenih i psiholoških aspekata. Osim spomenutih tema, posebno ga zanima veza između psihologije i povijesti. Autor je knjiga *Potiskivanje i poricanje antisemitizma: Sećanje na Vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi* (2005.), *Teorija zavere: Srbija protiv „novog svetskog poretka“* (2006.) i *Conspiracy theories: A Critical Introduction* (2011.).

U središte pozornosti svoje knjige o Starom sajmištu, na kojem je od 1941. do 1944. godine postojao zloglasni nacistički logor, kao što je vidljivo iz podnaslova, Byford ne stavlja kronološki tijek zbivanja na tom mjestu u navedenom razdoblju – iako daje detaljan prikaz različitih razvojnih etapa lokaliteta – već ga zanimaju prvenstveno poslijeratne kontroverze odnosno „sporenja“ oko toga što treba biti glavni objekt sjećanja. Analizirajući različita vremenska razdoblja nakon Drugoga svjetskog rata sve do najnovijih dana i s njima povezane različite naglaske u kulturi sjećanja, autor dolazi do zaključka da je logor Sajmište u poslijeratnom periodu zauzimao marginalno mjesto u društvenom sjećanju te da nadležne institucije nisu na odgovarajući način odale počast žrtvama logora (11). Unatoč tome što danas postoji velik broj inicijativa za obnovu, veći nego ikada prije, iz vida se počinje gubiti dimenzija Sajmišta kao „simboličkog prostora“ (13) te ga se sve češće promatra gotovo isključivo kao „fizički prostor“ (14) odnosno atraktivnu lokaciju koju pod svaku cijenu treba urediti jer narušava izgled Beograda. Pritom se sve češće postavlja pitanje treba li Sajmište uopće biti (isključivo) mjesto sjećanja na traumatičnu prošlost (15)?

Knjiga se sastoji od devet cjelina (glava). Najvažnije autorove teze mogu se iščitati iz uvodnih razmatranja (*Glava 1*, str. 11-29) i druge cjeline (*Glava 2*, str. 21-53), zbog čega će se tim poglavljima ovdje posvetiti nešto više prostora. Byford naglašava kompleksnost Starog sajmišta kao traumatskog mjesta, to jest činjenicu da je ono „palimpsest“ (Alaida Asman, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, Beograd, 2011, str. 292). Iako je određena povijest tu kulminirala i došla do katastrofalne završnice, povijest je ipak otišla i dalje te se ne smije zaboraviti njegova povijesna slojevitost. Sajmište, izgrađeno u sklopu širenja Beograda prema sjeverozapadu, otvoreno je 1937. godine i iste je godine na njemu održan Prvi beogradski sajam. Unatoč blizini grada, prvenstveno zbog nedostatka vremena za pronalaženje drugog

prostora, u prosincu 1941. taj „biser predratne jugoslavenske arhitekture“ i „simbol industrijskog napretka“ (28) pretvoren je u koncentracijski logor za židovske žene, djecu i starce (većina židovskog muškog stanovništva strijeljana je već ranije u sklopu nacističke odmazde). *Judenlager Semlin* postojao je od 1941. do 1942. godine i u tom je razdoblju ubijeno oko 7.000 ljudi, što ovaj logor čini najznačajnijim pojedinačnim mjestom Holokausta u Srbiji (44). Većina njih život je izgubila u zloglasnoj „dušegupki“, specijalnom kamionu namijenjenom gušenju ljudi. U ovoj cjelini Byford formulira tri teze (prva je djelomično preuzeta od Christophera Browninga) koje se provlače kroz čitavu knjigu. Prvo, ubijanje na Starom sajmištu bilo je „začće“ šireg plana da se unište europski Židovi, to jest prvi su put korištene metode masovnih ubojstava plinom koje će se kasnije drugdje koristiti (43). Drugo, osim u svjetskim razmjerima Holokausta, tragedija Sajmišta važna je i u kontekstu tragične povijesti židovske zajednice u Srbiji jer je u trinaest mjeseci okupacije na teritoriju Srbije stradalo oko 15.000 Židova odnosno više od osamdeset posto predratne židovske populacije. Polovina tog broja život je izgubila upravo na Sajmištu (44). Između 1942. i 1944. godine Sajmište je bilo prihvatni logor (*Anhaltelager*) uglavnom za srpske taoce, političke zatvorenike i zarobljene partizane. I među njima su mnogi stradali od bolesti, teškog fizičkog rada ili premlaćivanja, ali, kako tvrdi Byford, nije bilo sustavnog uništavanja odnosno organiziranog pokušaja eliminacije čitavog naroda (48). Trovanjem u „dušegupkama“ ubijani su jedino Židovi i Byford inzistira na tome da zbog tih činjenica *Judenlager* ima jedinstveno mjesto u povijesti Drugoga svjetskog rata, ali i napominje da se isticanjem specifičnosti sudbine Židova u logoru ni na koji način ne nastoje umanjiti patnje ne-židovskih žrtava (49). Međutim, treća je teza Jovana Byforda, Holokaust je rijetko bio prepoznat kao specifičnost logora Sajmište.

To se nije promijenilo ni nakon zaključenja istrage Državne komisije za ratne zločine, koja je trebala istražiti zločine na Sajmištu. Njezin rad opisan je u *Glavi 3* (str. 54–65). Očito je da je istraga provedena vrlo površno i da je imala mnoge nedostatke, ali je važna kako zbog toga što su se njezini rezultati kasnije često citirali bez imalo zadržke, uključujući primjerice i preuveličan broj žrtava, tako i zbog činjenice da je u njoj Sajmište po prvi put označeno kao „mučilište naroda Jugoslavije“.

Obnova Sajmišta krajem četrdesetih godina opisana je u *Glavi 4* (str. 66–84). Iako zvuči paradoksalno, to je razdoblje, unatoč raščišćavanju dijela ruševina i podizanju novih građevina, predstavljalo zapravo razdoblje zaborava. Naime, to je bilo vrijeme fiksacije na sadašnjost, nauštrb sjećanja na prošlost i stradanja (74). Najvažniji cilj omladinskih brigada koje su radile na uređenju Sajmišta bila je izgradnja svjetlije budućnosti nove, socijalističke Jugoslavije, a mjesto smrti i uništenja trebalo je postati mjesto života i prosperiteta (75). Nakon odlaska brigada manji dio uređenog prostora prenamijenjen je u stanove za socijalno ugrožene obitelji, a najveći je dio prepušten *Udruženju likovnih umetnika Srbije* te su tamo stvoreni mali ateljei. Budući da su bivši paviljoni Sajmišta bili predviđeni za rušenje, u zgrade nisu ulagana nikakva sredstva pa je prostor dodatno propadao.

Prvi spomenici žrtvama podignuti su 1951. i 1957. godine, ali ne na mjestu samog logora. Veličali su herojsku smrt (tzv. „Partizansko groblje“) i pokušavali kreirati „revolucionarnu prošlost“ (91) označavajući mrtve kao „žrtve fašizma“. O njima se govori u *Glavi 5* (str. 85–111). Mjesta kolektivnog pamćenja bila su grobovi žrtava, ali ne i sami logori. Prve inicijative za obilježavanje logora kao mjesta stradanja javljaju se početkom šezdesetih godina. Ovdje još jednom do izražaja dolazi Byfordovo odlično poznavanje povijesnog konteksta jer inicijative predvođene *Sekcijom bivših političkih zatvorenika, deportiraca i interniraca*, osnovane 1960.

godine, ne dovodi u vezu s nekakvim iznenadnim „procvatom sjećanja“ (Pierre Nora), već ih ispravno povezuje s razlozima materijalne prirode to jest ostvarivanjem prava na mirovinu zbog čega su se morali prikupiti dokazi i obilježiti mjesto. Prva spomen-ploča na samom Sajmištu postavljena je 1974. godine na potpuno neuglednom mjestu.

U *Glavi 6* (str. 111-134) Byford opisuje promjene koje su nastupile osamdesetih godina odnosno sve veće zanimanje za Sajmište. Međutim, ni tada u središtu nisu bile žrtve logora – posebno ne židovske žrtve logora, što autor ističe na više mjesta. 1984. godine otkrivena je nova spomen-ploča na posebno podignutom postolju. Od sredine osamdesetih tamo se svakog 9. svibnja – na Dan logora Sajmište – održavao „Veliki historijski čas“ za učenike iz beogradskih škola u kontekstu općeg poziva na „obnovu revolucionarne borbe“ (113). Održavani su i prigodni recitali, ali tragična povijest samog logora Sajmište nikada nije bila glavni predmet sjećanja (121).

Kasnih osamdesetih Sajmište počinje imati sve važnije mjesto u srpskoj nacionalističkoj politici. O tome se govori u *Glavi 7* (str. 135-161). U okviru *Srpske akademije nauka i umjetnosti* 1984. godine osnovan je odbor koji je trebao istraživati genocid znanstvenim metodama. Iako je Odbor za genocid usvojio panjugoslavenski pristup problemu genocida (136), uskoro je postao „važan elemenat nadolazećeg talasa srpskog nacionalizma“ i „sredstvo za borbu protiv politike ‘organizovanog zaborava’ srpskog stradanja u NDH, s otvoreno propagandističkom misijom“ (137), nastojeći pretvoriti Sajmište u „srpski Jad Vašem, gde bi bilo zabeleženo da je srpski narod jedna od najvećih žrtava genocida u istoriji“ (140). Osim toga, potencirale su se veze između Sajmišta i Jasenovca, a židovske su žrtve prepustile mjesto novom objektu sjećanja – srpskim žrtvama ustaškog genocida, što je dovelo do „srpsko-hrvatskog propagandnog rata“ odnosno međusobnih optužbi za antisemitizam, genocidni karakter i tome slično.

Glava 8 (str. 162-191) posvećena je devedesetim godinama i prvim godinama novoga stoljeća. Byford smatra da je upravo u devedesetima novi revizionistički diskurs, koji se odražava u naglašavanju motiva srpskog mučeništva, u potpunosti prevladao nad starom kulturom sjećanja to jest nad posvećenosti principima jugoslavenskog jedinstva (162). Autor posebno analizira velebni spomenik Miodraga Popovića, svečano otkrivenog u travnju 1995. godine, na kojem se dobro može pratiti spomenuta promjena diskursa: iako se ostaje u kontekstu „okupacije Jugoslavije“ i otpora nacističkom teroru, a „rodoljubima“ i „učesnicima narodnooslobodilačke borbe“ daje prednost pred ostalim žrtvama, spomenik se ne podiže samo u znak sjećanja na žrtve Sajmišta, nego i na one koje su „ubili mađarski okupatori“ te na žrtve Jasenovca. Naime, u to se vrijeme Sajmište počelo smatrati „trećim krugom smrti oko Jasenovca“ (174).

U posljednjoj cjelini (str. 192-221) autor predstavlja različite prijedloge za uređenje Sajmišta koji su se javili u posljednjih šest-sedam godina, upozoravajući na različite interesne skupine, a posebno na sve veću opasnost od zanemarivanja memorijalnog aspekta u korist komercijalnih sadržaja. Ne može se previdjeti sve veće pomicanje naglaska sa Sajmišta kao mjesta stradanja na predratnu i poslijeratnu povijest, to jest na vrijeme kada se prostor koristio u prvobitnoj namjeni odnosno kasnije kad je bio umjetnička kolonija. Činjenicu da nijedna od navedenih inicijativa još nije realizirana Byford objašnjava – ali nipošto ne opravdava – time da se u Srbiji inzistira na „okrenutosti budućnosti“ te da su aktualni politički i ekonomski problemi, nažalost, mnogo važniji od sjećanja na prošlost (215).

Knjiga *Staro sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja* Jovana Byforda važan je doprinos historiografiji, ne samo zbog činjenice da je to nakon knjige Milana Koljanina *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, objavljene 1992. godine, prvi sustavni prikaz povijesti

Starog sajmišta, već i zato što nudi matricu za istraživanje sličnih mjesta sjećanja na čitavom prostoru nekadašnje Jugoslavije, uzimajući u obzir različite vremenske kontekste. Byford ističe potrebu pravilnog odnosa prema prošlosti, znajući da to nije uvijek lako, pogotovo ako je ona obilježena traumatskim događajima, što zatvaranje u logor i masovna pogubljenja nedužnih ljudi zasigurno jest.

Iako logor Sajmište s pravom smješta u europski kontekst Holokausta, čime on postaje i dijelom europske kulture sjećanja, Byford razloge neprimjerenom odnosu prema njegovim žrtvama, odnosno njihovo marginaliziranje pa i zaborav, objašnjava isključivo specifičnim uvjetima u Jugoslaviji. Za razliku, primjerice, od Njemačke, gdje je suočavanje s prošlošću bilo otežano zbog specifične uloge Nijemaca u stradanju židovskog stanovništva pa je trebalo proći određeno vrijeme dok njihovi potomci nisu odlučili da ne mogu više prelaziti preko mračnih poglavlja svoje povijesti ogručujući se zaboravom (A. Asman, n. dj., str. 142), zaborav žrtava Sajmišta bio je uvjetovan jedinstvenom poslijeratnom jugoslavenskom politikom. Koncentracijski logori nisu se uklapali u službeni *master narativ* (Günter Morsch) o veličanstvenom otporu i borbi, a naglašavanje patnje samo jednog naroda razbilo bi mit o „bratstvu i jedinstvu“. Ipak, krajem osamdesetih godina dvadesetog stoljeća žrtve dolaze u prvi plan, ali samo kako bi se instrumentalizirale u različite političke svrhe.

Dodatnu vrijednost ovoj knjizi daje to što se autor ne zadržava samo na prošlosti, nego čitatelja na primjeru Sajmišta potiče na razmišljanje o tome kako se komercijalizacija i nastojanje da se ostvari što veći profit odražavaju na naš odnos prema prošlosti i sve je više potiskuju u korist sadašnjosti i budućnosti. Iako bi želio da se to promijeni, Jovan Byford je vrlo skeptičan i izražava bojazan da će se Sajmište pretvoriti u „simbolično mesto“ opšteg karaktera, čije će se značenje prepustiti individualnoj interpretaciji“ te da će Holokaust sasvim sigurno „ostati na obodu kolektivnog sećanja, a umesto dostojnog spomen obeležja, mesto najvećeg koncentracionog logora u okupiranoj Srbiji (p)ostaće samo trajni podsetnik na propuste iz prošlosti i na spornu politiku sećanja koja je obeležila poslednjih šezdeset pet godina“ (221).

Ivana Cvijović Javorina

Marta Verginella, *Granica drugih. Pitanje Julijske krajine i slovensko pamćenje, Srednja Europa, Zagreb 2011, 145 str.*

Knjiga Marte Verginelle na temelju osobnih dnevnika, biografije i autobiografije prati sudbinu slovenske julijske zajednice u razdoblju od Rapallskog ugovora do ulaska Jugoslavenske armije u Trst u svibnju 1945. godine. Knjiga je objavljena 2008. godine na talijanskom, a 2009. na slovenskom jeziku. Autorica opisuje političko stanje u tom razdoblju, kao i socijalne, kulturne i identitetske odrednice tršćanskih i primorskih Slovenaca. Knjiga je podijeljena u četiri poglavlja: „Slovenska manjina pred Posebnim sudom“, „U egzilu“, „Slovenska emigracija“, „Nacionalistički temelji antitalijanstva“, a na kraju knjige je epilog, napomena prevoditelja i kazalo imena.

Prvo poglavlje „Slovenska manjina pred Posebnim sudom“ (5-34) obrađuje suđenje šestdesetorici Slovenaca pred „Posebnim sudom“ u Trstu u prosincu 1941. godine. Suđeno im je zbog raspačavanja ilegalnog tiska i političke propagande, nelegalnog držanja oružja, sudjelovanja u političkim aktivnostima s ciljem ugrožavanja integriteta i jedinstva države, potom zbog sabotaža vojnih operacija te pobune protiv državnih vlasti. Među osuđenima bilo je petna-

est seljaka, četrnaest radnika i malih obrtnika, tri trgovca, osamnaest pripadnika slobodnih profesija i deset studenata. Prema političkim uvjerenjima uglavnom su pripadali liberalnim i komunističkim krugovima, a jedan je pripadao i kršćansko-socijalnoj skupini. Istraga je bila podijeljena na tri skupine. Prvu skupinu, koju je predvodio Josip (Pinko) Tomažič, činilo je dvadeset i šest optuženika, koji su uglavnom pripadali komunističkom pokretu u Julijskoj krajini, posebice u Trstu i okolici. Drugu skupinu sačinjavali su uglavnom intelektualci i „nacionalisti“, njih dvadeset i dvoje. Treću skupinu činilo je dvanaest optuženika, koji su uglavnom bili mladi radnici i seljaci koji su sudjelovali u „terorističkim akcijama“. Suđenje je završilo s dvanaest smrtnih presuda i trideset godina robije za svakog od dvadeset glavnih optuženika. Zbog intervencije Vatikana i nekih istaknutih osoba iz svijeta kulture i politike smrtnu presude izrečene Zorku Ščuki, Dorčetu Sardoču, Lavi Čermelju, Francu Kavsu preinačene su u doživotni zatvor. Ostalima su smrtnu presudu ostale (Pinku Tomažiču, Viktoru Bobeku, Ivanu Ivančiču, Ivanu Vandalu i Simonu Kosu).

Drugo poglavlje „U egzilu“ (35-66) obrađuje odlazak slovenskih intelektualaca i intelektualci iz Trsta u Jugoslaviju i neke druge europske gradove. Tako su primjerice parlamentarni zastupnik Engelbert Besednjak, Ivan Marija Čok, čelnik društva „Edinost“, odvjetnik Boris Furlan i slikar Avgust Černigoj emigrirali u Jugoslaviju, a političar Josip Vilfan otišao je u Beč. Emigrantski krugovi iz Julijske krajine na razne su načine bilježili progone Slovenaca, a Organizacija jugoslavenskih emigrantov (ORJEM) u *Primorskom listu* promicala je kampanje javne osude tih progona. Težnja talijanskih vlasti za talijanizacijom hrvatskog i slovenskog stanovništva jasno se provodila uvođenjem talijanskog jezika u osnovne i srednje škole. Dok je starija generacija odlazila u inozemstvo, mlađa se aktivno borila protiv nasilne talijanizacije kroz legalne ili ilegalne organizacije kao što su „TIGR“ (Trst, Istra, Gorica, Rijeka) i „Borba“ (ova organizacija nazivala se i Revolucionarni nacionalni pokret Slovenaca i Hrvata Julijske krajine). Oni Slaveni, Slovenci i Hrvati, koji su ostajali u Trstu u pravilu su iskusili ponižavanje ili čak nasilje zbog svog slavenskog identiteta.

Treće poglavlje „Slovenska emigracija“ (67-94) donosi brojčane pokazatelje slovenskih i hrvatskih emigranata. Prema statističkim podacima „Zveze jugoslavenskih emigrantov“ iz Julijske krajine, između dva svjetska rata emigriralo je više od 100.000 Slovenaca i Hrvata. Od toga je 70.000 emigriralo u Kraljevinu SHS/Jugoslaviju, oko 30.000 u Latinsku Ameriku, od čega oko 20.000 u Argentinu i oko 5.000 u druge zemlje. U razdoblju od 1918. do 1945. iz Istre je otišlo 53.000 Hrvata i 4.000 Slovenaca. U podpoglavlju „Emigrantkinje“ autorica opisuje političku angažiranost žena, ponajprije nastavnica i intelektualci koje su svoje nezadovoljstvo prema talijanskoj politici izražavale u novinama *Slovenka* i Ženski svet ili u radu ženskih društava. Među njima istaknute su bile profesorica i spisateljica Marica Nadlišek, novinarka i nastavnica Pavla Hočevar, novinarka Milka Martelac i dr.

Četvrto poglavlje „Nacionalistički temelji antitalijanstva“ (95-126) govori o razvoju slovenskog nacionalizma od 1848. do 1941. godine. Iz perspektive slovenskih patriota koji su živjeli u Trstu ili Gorici, širenje nacionalne svijesti bilo je jedino učinkovito sredstvo suprotstavljanja nacionalnoj asimilaciji njihovih sunarodnjaka doseljenih iz hrvatskih ili slovenskih sela u gradove, ili pak onih koji su se u gradu sve češće počeli indentificirati s većinskim talijanskim elementom. Osnovni cilj promicatelja „slavenskog buđenja“ bio je pridobiti za slovenstvo i slavenstvo što širu bazu stanovništva, uključivo i sve one koji su „izdali“ svoje korijene prilagodivši se u gradovima jeziku i kulturi talijanske većine. Autorica je obradila i životne putove pojedinih emigranata, obilježene višestrukom pripadnošću, od potrage za snažnim i

ekskluzivnim identitetom, preko habsburškog lojalizma i antitalijanskog duha do antinjemačkog držanja i internacionalističkih uvjerenja. Nacionalizam kod Slovenaca bio je jak bez obzira što ih je, uspoređujući s drugim slavenskim narodima, bilo malo. Nakon Drugoga svjetskog rata mnogobrojni Slovenci bili su uvjereni da će Trst i Gorica pripasti Jugoslaviji, a među velikim zagovarateljima te ideje bio je i Joža Vilfan, član Komunističke partije Slovenije koji je u poslijeratnoj Jugoslaviji bio zadužen za tzv. „trščansko pitanje“. U ovom poglavlju autorica donosi odlomke iz autobiografije Edvarda Kocbeka koji su joj poslužili za lakše predstavljanje slovenskog pokreta otpora predvođenog komunistima te njihove prevlasti u Julijskoj krajini.

Ovom knjigom Marta Verginella uspjela je nizom životnih priča pojedinaca obuhvatiti život jedne nacionalne zajednice. Prilično cjelovito opisala je položaj Slovenaca u razdoblju od 1920. do 1945. na području Julijske krajine na temelju životnih priča niza slovenskih intelektualaca, političara, trgovaca, odvjetnika, učitelja, novinara, pisaca i običnih ljudi.

Ivana Šubic